LUND UNIVERSITY

Socialkonservatism i nya kläder : tjänstepensionering vid Aktiebolaget Robertsfors Bruk : 1900-1948

Harrysson, Lars

2000

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Harrysson, L. (2000). *Socialkonservatism i nya kläder : tjänstepensionering vid Aktiebolaget Robertsfors Bruk : 1900-1948*. (Meddelanden från Socialhögskolan; Vol. 2000, Nr. 3), (Research Reports in Social Work; Vol. 2000, Nr. 3). Socialhögskolan, Lunds universitet.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

MEDDELANDEN
FRÅN
SOCIALHÖG-
SKOLAN

Lars Harrysson

Socialkonservatism i nya kläder

Tjänstepensionering vid Aktiebolaget Robertsfors Bruk 1900 - 1948.

2000:3

Socialkonservatism i nya kläder

Tjänstepensionering vid Aktiebolaget Robertsfors Bruk 1900 - 1948.

Lars Harrysson

Universitetstryckeriet, 2000

Innehållsförteckning

Inledning 4

Byn, bruket och patriarken 7
Robertsfors samhälle och invånare.
En grund för bygemenskap? 13
Att leva i Robertsfors 16
AB Robertsfors Bruk 21
Verksamhet och ekonomisk utveckling 1898-1948 23
Aktörer och agerande 26
Facklig organisering och fackligt inflytande 29
Bolagets arbetsgivareåtaganden i siffror åren 1898-1948 30

Pensionssystemens framväxt 1900 - 1948 44
Den första tiden 45
På väg mot de första stadgarna 45
Tiden fram till registrering av pensionskassan enligt 1912-års lag om understödsföreningar 49
Från registrering till upplösning 1915 - 1943 55
Kassan registreras 55
Fram mot nya stadgar 1931 63
Depressionen fördjupas och nya problem hägrar 68
Försäkringsteknisk utredning och nya krav 74
Tjänstemännen särbehandlas 78
Strukturomvandling och folkpensionering, men kassans problem bestod 79
Många former för pensionering när Arbetarepensionskassan (APK) introduceras 88
Pensionskassans upplösning och pensionsanstaltens tillkomst 97

Pensionskassan som katalysator för förändringar i förhållandet mellan företag och samhälle. En diskussion. 104
Systemens utformning, en sammanfattning 105
Inblandade aktörer 109
På jakt efter en förklaring. Olika rationaliteter i mötet mellan egenintresse och omsorg 116

Bilaga 1: Indelning av kostnadsposter ur räkenskaperna

Tabeller
1. Befolkningsutvecklingen i Robertsfors municipalsamhälle åren 1929 - 1950 15
2. Robertsfors AB:s skogsinnehav valda år 1897 - 1968 24
3. Totalt antal arbetade timmar, total avlöningssumma, samt medeltimförtjänst för arbetare vid AB Robertsfors bruk (exkl. skogsarbetare) åren 1923 - 1947 34
4. Kostnadsfördelning av avgifter till pensionskassan 75
5. Sammanställning över försäkringstekniska utredningar genomförda fram till år 1935 86
6. Pensioneringsformer vid AB Robertsfors bruk år 1938 89

Diagram
1. Skatteintäkter och statsbidrag Bygdeå kommun 1928-1948 14
2. Bygdeå kommuns kostnader och statsbidrag för folkskola 1928 - 48 17
3. Nyverken (antal och areal) och antal kor vid AB Robertsfors bruk åren 1917 - 1947 20
4. Omsättning och redovisat resultat i kronor AB Robertsfors bruk åren 1898 - 1948 26
5. Antalet anställda arbetare och medelårslön vid AB Robertsfors bruk åren 1923 - 1947 36
6. Omkostnader för patriarkal omvårdnad, avtalade förmåner och service av olika art. Bruksförvaltningen åren 1901 - 1948 39
7. Utgående vedförmåner och hyresersättningar vid AB Robertsfors bruk åren 1901 - 1948 41
8. Totalt inbetalda skatter AB Robertsfors bruk 1906 - 1937 42
9. Inbetald skatt till Robertsfors municipalsamhälle åren 1931 - 1947, samt lokala aktiebolags andel av denna skatt i kronor 43
10. Kostnader för pensioneringsändamål av tjänstemän och arbetare. Bruksförvaltningen åren 1899 - 1946 44
11. Utbetalda pensioner i relation till avkastningen på allmänna fonden 61
12. Förhållandet mellan antalet medlemmar och pensionärer 69
13. Kostnader samt avgifter för allmän pensionsförsäkring i Bygdeå kommun 1928 - 1948 82
14. Fördelning av arbetare som erbjöds anslutning till APK år 1938 96
15. Löners och pensioners andel i total produktionskostnad för sulfitmassa 1922 - 1948 121

Figurer
1. Förhandlingsordning vid AB Robertsfors bruk åren 1905 - 1919 31
2. Förhandlingsordning vid AB Robertsfors bruk åren 1919 - 1940 32
3. Fackföreningarnas bildande i Robertsfors 1900 - 1948 112

Kartor
1. Ekonomisk karta över Robertsfors med huvudområden inritade 23

Förord

När jag skrev min licentiatavhandling avgränsade jag mitt fokus till en kortare period, 1925-35, för att på djupet fånga det arbete som begav sig i en omtumlande tid med en djup depression kraftig rationalisering och strukturell omvandling. I denna bok sätts fokus på pensioneringsverksamheten vid samma företag under hela den period som sulfitproduktion vid företaget var igång, nämligen 1900-1948.

Jag riktar mitt tack till mina vänner i Robertsfors som gjort arkivarbetet till en fröjd. De ömmande ljumskarna efter skidåkningen var som vanligt pinande.

Flera av mina kollegor vid Socialhögskolan har bistått med läsning och kritik på den föreliggande texten. Jag är som vanligt tacksam.

Socialvetenskapliga forskningsrådet, SFR, har generöst bidragit med forskningsmedel vilka gjort det möjligt att genomföra forskningsarbetet och publicera resultatet.

I mars 2000
Författaren

Inledning

Principiella frågor kring vad en pension var och hur den skulle åstadkommas diskuterades flitigt i såväl politiska som fackliga kretsar från slutet av 1800-talet och framåt. För gemene arbetare och tjänsteman anställd i privat tjänst kom förändringarna relativt långsamt, men diskussionerna hade trots allt dragits igång längs flera linjer. I denna bok lyfter jag fram en detaljerad fallbeskrivning kring ett bruksföretags, dess ägares, lednings och anställdas agerande i pensionsfrågan på lokal nivå.

Pensioner som forskningsproblem kan precis som andra sociala och socialpolitiska institutioner angripas på olika sätt. Den av bl.a. Fredrik Zeuthen[1] poängterade skillnaden mellan försörjning och försäkring utgör en indelning som kan fungera som vägledning. I förhållande till ett företags agerande faller sig en sådan indelning pragmatisk och lämplig. Formerna för arbetsgivares sociala ansvarstagande förändrades under den tidsepok jag behandlar, 1898-1948, genom ett ökat anlitande av stödformer som medgav en alltmer distanserad och formaliserad relation mellan arbetsgivare och arbetstagare.[2] I pensionshänseende kom detta att ske genom att tidiga former för ålderdomsförsörjning ersattes av försäkringslösningar. Robertsfors bruk tillsammans med "systerföretaget" Mo & Domsjö var i denna utveckling delvis föregångare eftersom de lösningar som valdes inbegrep inte bara tjänstemän utan även kroppsarbetare.[3] Trotjänarlösningar (försörjningsansvar) övergick således sakta till att bli försäkringslösningar (premieinbetalningsansvar).

Det är lätt hänt att en process av ovanstående art uppfattas som att arbetsgivaren undandrog sig ansvaret för sina anställda tjänstemän och arbetare. T.ex. faller ett perspektiv av att företaget agerat i renodlat vinstintresse i varje enskild fråga på skam. Ett sådant förhållningssätt

---

[1] Zeuthen F (1948), Social sikring, Köpenhamn.

[2] Se t.ex. Harrysson L (1997), *Disponent i brytningstid. En problematisering av AB Robertsfors lednings ambitioner och möjligheter vad avser utvecklingen av lönevillkor och sociala anordningar i Robertsfors åren 1925-35*, Meddelande från Socialhögskolan, Lund. Lic.avh.

[3] Inom den privata industrin var utbredningen av försäkringslösningar bland kroppsarbetare mycket begränsad. Endast ett fåtal företag inom Svenska Arbetsgivareföreningen hade vid en inventering på 1950-talet (SAF 1954, *Arbetarpensioner, betänkande avgivet av Svenska arbetsgivareföreningens pensionskommitté*, se också *LO - undersökningen 1953 ang. de allmänna anställningsförmånerna*, LO:s arkiv, Stockholm.)

har uppenbara svagheter eftersom det t.ex. inte kan bringa förståelse i den fortlöpande förändringsprocess som så tydligt präglade tillvaron under perioden. Därtill att perspektivet bortser från de ojämlika villkoren för inflytande som existerade i såväl arbetsprocessen som anställningsrelationen, samt det kulturarv av tillitsfulla[4] relationer som på ett mycket tydligt sätt bildade en ram för vad som var möjligt och inte möjligt, önskvärt och inte önskvärt.[5] På motsvarande sätt försätts renodlade maktresursperspektiv i svårigheter då problemet disaggregeras. Frågan om skälen bakom arbetsgivares förhållningssätt till att ta ett vidare socialt ansvar än vad som krävdes genom lag och avtal är inte enkel att entydigt klarlägga. Ekonomiska motiv hade stor och ofta avgörande betydelse, inte minst som en begränsande faktor i tider av dålig lönsamhet, men det snäva egen- eller vinstintresset kan svårligen erbjuda annat än en begränsad förklaring till ett finansiellt ökat socialt åtagande över tiden trots den ovan beskrivna distanseringsprocessen. Det fanns något i den patriarkala relationen och miljön i Robertsfors som exemplifierade vad Maths Isacson försökt fånga i sin essä om "Bruket och folkhemmet",[6] nämligen en form av samförstånd som inte enkelt går att enkom reducera till ett mål - medel resonemang, utan snarast finner sin hemvist i ett perspektiv av ansvar, delaktighet, omsorg och omtanke.[7]

Mina försök att fånga den "felande länken", för att låna en fras från Tommy Svensson,[8] präglar denna bok. Tillvägagångssättet är en blandning av kvantitativ översikt och närgången bearbetning av såväl korrespondens, protokoll och promemorior från företaget, som lokal dagspress över tidsperioden. Det tillgängliga materialet från bruksarkivet och folkrörelsearkivet i Umeå har uppvisat god kvalitet, framförallt från det förra. Det senare arkivet innehöll fackföreningsmaterial och hade vissa luckor. Den kvantitativa genomgången har baserats på bokfö-

---

[4] Borell K & Johansson R (1996), *Samhället som nätverk. Om nätverksanalys och samhällsteori*, Studentlitteratur, Lund, och Huemer L (1998), *Trust in business relations. Economic logic or social interaction*, Boréa, Umeå. Ak.avh.

[5] Se nästa kapitel för en genomgång av en del av forskningen på området kring bruksmentalitet- och brukstradition.

[6] Isacson M (1991), "Bruket och folkhemmet", i *Häften för kritiska studier*, nr 2.

[7] Se t.ex. Eliasson-Lappalainen R (1995), *Forskningsetik och perspektivval*, Studentlitteratur, Lund och Eliasson Lappalainen R & Nilsson Motevasel I (1997), "Ethics of care and social policy", i *Scandinavian Journal of Social Welfare*, No 6, ff 189-196, Munksgaard.

[8] Svensson T, (1986), Japansk företagsledning och svenska bruk - en felande länk? i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 33, Lund.

ringsmaterial från företaget och pensionskassan. Därtill har statistik från såväl Socialstyrelsen som SCB använts för att beskriva Bygdeå kommun och Robertsfors municipalsamhälle i siffror. Materialet har omväxlande presenterats i fasta och löpande priser. Som deflatorer har använts tre olika index: Produktionsprisindex hämtade från Jonas Ljungbergs avhandling, Socialstyrelsens levnadskostnadsindex, samt Björklund och Stenlunds studie över sågverk i Sundsvallsdistriktet.[9] De två senare är nära besläktade och nyttjats då ersättningarnas konsumtionsvärde ställts i första rummet, medan den förra är av helt annan karaktär och främst använts i syfte att göra åtaganden följsamma med den särskilda branschens prisutveckling.

Boken inleds med ett kapitel om Robertsfors som samhälle för att följas av ett kapitel som presenterar bolaget, dess verksamhet, organisation och sociala åtaganden. Därefter beskrivs utvecklingen av olika pensioneringsformer vid företaget fram till sulfitproduktionens nedläggning 1948. I ett avslutande kapitel summeras och diskuteras frågan om pensioneringens betydelse och funktion i Robertsfors.

[9] SCB, Kommunernas finanser, Socialstyrelsens levnadskostnadsindex, Ljungberg J (1990), *Priser och marknadskrafter i Sverige 1885 - 1969. En prishistorisk studie*, Skrifter utgivna av Ekonomisk historiska föreningen, Lund (ak.avh.), Björklund J & Stenlund H (1990), *Wages and cost of living in three regions in 20th century Sweden*, Umeå papers in Economic History, Umeå.

Byn, bruket och patriarken.[1]

Ulf Ohlsson, professor i ekonomisk historia, skrev vid mitten av 1980-talet en inledning till ett forskningsprogram rörande Robertsfors samhälle utifrån den omvända frågan till ovanstående rubrik: Är Robertsfors en typiskt svensk ort? Han menar att flera välbekanta drag kan skönjas och att Robertsfors åtminstone fram till 1880-talet var "en dynamisk bruksmiljö av klassiskt slag."[2] Perioden därefter var en moderniseringsperiod där skogsindustri tog överhanden under ledning av Seth M Kempe, inte minst påverkades förutsättningarna för samhällets funktioner och relationer när inflyttning av yrkeskunnigt folk skedde till följd av den tekniska förändringen i företagets verksamhet. Bruket blev ett aktiebolag strax innan sekelskiftet. Ohlsson framhåller vidare att bruket eller bolaget under lång tid fortsatte att utgöra kärnan i samhället.

"Robertsforsprojektet" vari han var en av flera ansvariga använde sig av ett tvärvetenskapligt angreppssätt med inblandade från historiska, ekonomisk historiska och konstvetenskapliga institutionerna vid Umeå universitet. Ambitionen var bl.a. att avhölja fortsättningen på den genom Bertil Boëthius inledda monografin om Robertsfors bruks historia[3] som i princip avslutas i och med ägarskiftet år 1898. Boëthius breda ansats kan kritiseras för att den är mer än vad titeln utlovar, dvs. en företagsmonografi, men kan också, likt i Robertsforsprojektet, anammas utifrån dagens forskningsmässiga förutsättningar och önskan om tvärvetenskaplighet.[4] Den nära kopplingen mellan företag och samhälle i Robertsfors kommenteras av Ulf Ohlsson utifrån ett framtidsscenario som "att inget företag ensamt dominerar på samma sätt som Robertsfors bruk och aktiebolag gjorde fram till 1960-talet."[5]

---

[1] Detta avsnitt är ett omarbetat avsnitt från min licentiatavhandling, (Harrysson 1997:34 - 41, 51 - 59, 156 - 167). För en betydligt fördjupad diskussion samt bakgrund se den diskussion som förs där.

[2] Ohlsson U, (1983), Robertsfors - samhället, bruksarkivet, forskningen, i *Föreningen Stockholms företagarminnen*, årsmeddelande, s. 1.

[3] Boëthius B, (1921), *Robertsfors bruks historia*, Uppsala.

[4] Kritiken mot Boëthius är hämtad från Ohlsson U, a.a sid 6 och utgörs av en kommentar från Eli F Heckscher rörande Boëthius monografi. Heckscher E, (1950) Om svenska företag och deras historiska behandling. Nordisk tidskrift, sid 229.

[5] Ohlsson U, a.a. sid 7.

Rubriken till detta avsnitt lyfter fram tre olika nivåer i samhällets struktur; byn, bruket och patriarken. Genom att följa dessa ämnar jag försöka ge en bild av den miljö vari förutsättningarna för frågan om företagets sätt att lösa pensioneringsfrågan växte fram. Redogörelsen är samtidigt ett urval och en översikt av vad som skrivits om Robertsfors fram till och med i första hand Per Holmströms avhandling "Bruksmakt och maktbruk. Robertsfors AB 1898-1968".[6] På samma gång som vi kan betrakta och systematisera utifrån nivåer ger ordvalen i rubriken intryck av något mer, en sorts relationer som var typiska för vissa samhällen. Vem har inte stött på begrepp som bygemenskap, bruksanda och patriarkalism i forskning eller i allmänt tal. Begreppet patriarkalism har utsatts för utredning inom framförallt arbetarhistorisk forskning och ses primärt som ett historiskt orienterat begrepp som betecknar ett aktivt agerande eller en form av organisering.[7] Begreppen bygemenskap och bruksanda utgör snarast vardagsuttryck vilka används som kvalitativa etiketter för olika beteenden. Bruksandan brukar inte sällan få stå som förklaring till konservativa hållningar gentemot förändringar på gamla bruksorter även om bruket rent fysiskt försvunnit för mer än en generation sedan. I en uppsats om lokalsamhället som forskningsobjekt diskuterar Margareta Burman och Bo Nilsson utförligt kring bl.a. bruksandan. De menar att historieskrivningen om brukssamhällena ofta är schablonmässig. De sammanfattar att gemensamt för bruksamhällena är bilden av "en ö av trygghet, men en tillvaro där trygghet köps med ofrihet."[8] Deras reflektion innesluter en bedömning av de anställdas upplevelse i sin relation med arbetsgivaren, samt en analys av att denna borde vara negativ eftersom deras frihet kringskärs. Kan denna relation generaliseras? Det som kan generaliseras är den struktur vari relationen existerar, men dessvärre kopplar författarna endast i svepande, men insiktsfulla, ordalag sin ståndpunkt till genomgången om bruksanda och moderna produktionsformer. När de beskriver de engelska förhållandena förefaller det åtminstone för mig rimligt att anta, att om förhållandet vid

[6] Holmström P, (1988), *Bruksmakt och maktbruk. Robertsfors AB 1898-1968*, Umeå, ak.avh.

[7] Organisationsforskningen visar på flera inslag av begreppet i beskrivningen av exempelvis japansk industri. Se t.ex. Svensson T, (1986), a.a. För begreppet som sådant se Magnusson L, (1986), Patriarkalism och social kontroll, *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr 33, Lund.

[8] Burman M & Nilsson B, (1985), *Om lokalsamhället som historiskt forskningsobjekt: Några teoretiska och praktiska infallsvinklar*, Institutionen för historia vid Umeå universitet, (stencil), sid 14.

vissa engelska industriorter präglades av snabba positionsbestämningar mellan arbetsgivare och anställda, och att förhandlingar gällde produktionsresultatens fördelning snarare än äganderätten, kom det synnerligen utspridda och råvarubaserade bruksindustri-Sverige att präglas av detta förhållningssätt ännu tydligare. Tydliga mål, och accepterandet av gränser och roller, utgör en central beståndsdel i vad som brukar benämnas samförstånd. Pragmatism i formen av förhandling och samförstånd kan utan överdriven generalisering sägas vara en central aspekt i bruksandan, och i förlängningen möjligtvis en del av förhandlingsmentaliteten i den svenska modellen.[9] Bygemenskap är ett begrepp som om möjligt tunnats ut än mer på sitt innehåll genom åren. Det har en positiv klang därför att det återkopplar till en attityd av att "det var bättre förr" och en uppfattning om en svunnen form av sammanhållning, men kunskapen om hur denna gemenskap konstituerades är för flertalet liten. Begreppet kopplas därför gärna till lands- eller glesbygden utan ytterligare reflektion över att det handlar om relation och handling snarare än om en position, dvs. de relationer genom vilka gemenskapen upplevdes. Det kan t.ex. vara en fråga om att återuppleva ungdomen och dess gemenskap, snarare än den då

---

[9] En diskussion kring kopplingen mellan den svenska bruksorganisationen, dess traditioner och de mer centraliserade förhandlingsordningarna som växte fram under mellankrigstiden förtjänar belysning. I Robertsfors under slutet av 1920-talet och 1930-talet visar korrespondens tydligt på hur de fackliga centralorganisationerna mycket snabbt ingick i samförståndslösningar med RAB och Mo & Domsjö AB så snart de hade upprättat kontakt genom en personlig relation. Detta även i så svåra frågor som lönesänkningar.
Göran Ahrne diskuterar denna typ av beteende organisationsteoretiskt utifrån: "How to make people participate with a moral enthusiasm and at the same time follow orders and rules is in fact a common problem in much organization theory. The lesson from organization theory is that such conditions are very delicate indeed and difficult to achieve. Although they are not incompatible with organizational rules and control or with various forms of affiliation, instances of positive informal or irrational organization are short-lived." Ahrne G. (1996). Civil Society alld Civil Orgallizations. Organization Vol 3 No. 1 sid 109-120.
Maths Isacson (1991), "Bruket och folkhemmet", *Häften för kritiska studier*, nr 2, gör en koppling mellan folkhemmets förgrundsgestalter och brukssamhällena. Ulf Magnusson (1992), "Stigfinnare på villovägar", i *Häften för kritiska studier* nr 1, Stockholm, kritiserar Isacsons koppling utifrån att patriarkalismen förändrades från en aspekt av produktionsförhållandena till en arbetskraftspolitik. Den ihållande samförståndsandan är bara en skenbar koppling. Diskussionen kan liknas vid Per Bolins (1987), "Paternalism och underkastelse", i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 38, Lund, kritik av Patrick Joyce (1982), Joyce p. (1982). *Work, , Society and Politics, The culture of the factory in later Victorian England*, Bristol (UK), vari relationen (Joyce) och de strukturella förutsättningarna (Bolin) ställdes mot varandra. Joyce talar om relationer, Isacson om vikten av personliga erfarenheter, men bägge dessa teman är svåra att inlemma i ett strukturellt perspektiv. De är i princip otestbara. Otestbarheten bör dock inte leda till deras avpollettering som möjliga inslag i och inspiration till förändring när förutsättningarna för detta är gynnsamma. Se Ericsson Christer (1997), *Vi är alla delar av samma familj. Patron, makten och folket*, Carlssons, Stockholm, för en översikt.

rådande socioekonomiska situationen. Såsom en aspekt av relation och handling kan möjligtvis närhet, samarbete, hänsyn och respekt symbolisera begreppets innehåll och koppling till exempelvis en mentalitet som bruksanda, men vad säger att detta sker mer på landsbygd än i stad?

Möjligheterna att beskriva ett samhälle i termer av bygemenskap, bruksanda och patriarkalism kan diskuteras. Jag ser framför mig att alla tre begreppen ställer stora krav på tydliga och upprätthållna gränser både i relationer och geografi, samt att detta i sin tur både är och förstärker ett beroende av lokalkännedom och kommunikation. Den positionsbestämning som kan göras utifrån dessa kriterier är i första hand tidsmässig: När uppfylldes kriterierna? Bestämningen kan svårligen vara annat än relativ till de krav eller gränsvärden som sätts på avgränsning / isolering, lokalkännedom / tillhörighet och kommunikation / prat-skvaller.
Margareta Burman lyfter upp frågan om ortens position och karaktär i inledningen av sin licentiatavhandling om arbetarhustrur i Robertsfors.[10] Inledningsvis jämför hon en inflyttad stockholmsflickas, Ebba Richter, bild av samhället med den som Boëthius gav i sin skildring av Robertsfors. Den förras var negativ och betraktade relationerna i Robertsfors som inskränkta och kuvade. Folk var glada för sina arbeten, det fackliga engagemanget litet och det sociala livet utgjordes av skvaller och förtal.[11] Den senares bild var ljus och lyfte fram fest där alla var välkomna. Burmans ansats till förklaring är tvådelad. För det första menar hon att de två författarnas perspektivval var annorlunda. Boëthius anlägger ett ledningsperspektiv, medan Richter anlägger ett personligt men kyligt vardagsperspektiv. Bägge gav givetvis ett utifrånperspektiv. För det andra betraktar hon det som en skillnad i attityd mellan författarna, vilket jag förmodar står för skild klassmässig plattform. Burmans slutsats är dock att det förmodligen inte hade skett någon större förändring ("konkret försämring") under tiden mellan Boëthius monografi rörande tiden fram till sekelskiftet, men med en kort sammanfattning om utvecklingen fram till

[10] Burman M, (1987), *Arbetets hustrur. Gifta kvinnor i mellankrigstidens Robertsfors*, Umeå universitet, historiska institutionen (stencil), Umeå.
[11] Burman M, (1987). a.a. sid 3. Richter E, (1934), "De fridsamma folkens samhälle. En sörländskas syn på Robertsfors", i *Norrland i ord och bild*, nr 5 sid 117-119, Umeå.

publiceringen år 1921, och Ebba Richters betraktelse från mitten av 1930-talet.[12]

I likhet med Ohlsson ovan ställer Burman samhällsvetarens ständiga fråga om utvecklingen i en ort, typ Robertsfors, skall betraktas som unik eller som typisk för orter i dess storlek och möjlig att använda som modell för generaliseringar. Hon menar att dess läge, resurser och sätt att organisera sig och överleva i en föränderlig värld utgör ett unikum, men samtidigt att orten mycket väl kan fungera som en modell för svenska bruksorter genom ett klart avgränsat centrum med ett dominerande företag vars verksamhet utgjort kärnan för det mesta av näringsverksamheten i lokalmiljön.[13] Avgränsningsaspekten utgörs av dels en organisatorisk gräns vilket i brukssamhället kan betraktas som bolagets (kärnans) förmåga att för människorna i trakten tydligt markera och upprätthålla skillnaden mellan att vara delaktig och att stå utanför dess verksamhet. Dels den rent geografiska hemvisten där ett isolerat läge underlättar upprätthållandet av de organisatoriska gränserna, inte minst genom begränsade möjligheter till kommunikation med omvärlden.[14] Mått på gränsupprätthållandets genomslagkraft är svårt att presentera, men ett möjligt mått är organiseringsgraden (fackföreningsrörelsens utveckling) bland arbetarna även om bilden inte blir entydig. En jämförelse mellan olika anläggningar i familjen Kempes ägo pekar dock på att modellen med förtroenderåd för de anställda fick utstå betydligt tuffare utmaningar där isoleringen var mindre. Exempelvis var etableringen av ett sågverk (Mo Ångsåg) på Norrbyskär, en ö utanför Hörnefors, under slutet av 1800-talet ett effektivt hinder för arbetarorganiseringen. Faktum var att "de utvalda" från Domsjö uppfattade sin anställning vid mönsterverket som ett privilegium.[15] Möjligheterna till ett liknande förhindrande av organiseringen var betydligt mindre vid verk som låg på fastlandet eller i de delar av verksamheterna som inte var under bolagets direkta

[12] Burman M, (1987), a.a. sid 4.
[13] Burman M, (1987), a.a. sid 5-6.
[14] Detta påpekas bl.a. av förvaltaren vid bruket 1909-1925, Sten Grapengiesser, i dennes uppsummering av brukets verksamhet fram till hans avgång: "Anteckningar till Robertsfors historia för perioden efter 1897." Robertsfors bruksarkiv.
[15] Olofsson S I, (1964), *Hörnefors historia*, Umeå, sid 50ff. Se också Ahnlund M (1978), *Norrbyskär - om tillkomsten av ett norrländskt sågverkssamhälle på 1890-talet*, Norrländska städer och kulturmiljöer 1, Umeå. Ak.avh.

kontroll, t.ex. stuvarna vid hamnanläggningarna.[16] Robertsfors uppvisar många liknande drag med Norrbyskär ifråga om isolering och perspektiv av "privilegium". I Robertsfors drev Seth M Kempe sitt mönsterverk, emedan Frans Kempe (halvbror) drev sitt på Norrbyskär. Bägge hade dock sina duster i organiseringsfrågan. Frans Kempe vid sulfitfabriken i Hörnefors[17] och Seth M Kempe vid sågverken i Dal och Sandö.[18]

Robertsfors kan ur arbetarorganiseringsaspekten som ovan antytts förmodligen betraktas som ett organisatoriskt väl avgränsat område. Samtidigt finns en aspekt som bör diskuteras i samband med avgränsningsproblematiken, nämligen skillnaden mellan positiva och negativa strategier för gränssättande. Det kan till stor del beskrivas i termer av att leda utvecklingen, att gå före och bryta ny jord, eller att blockera tendenser som på ett eller annat sätt utmanar det rådande. Givetvis är det omöjligt att finna renodlade ytterligheter, men en diskussion av skeendet i termer av positivt (offensivt, öppnande) och negativt (defensivt, blockerande) agerande kan utan tvekan ge ökad förståelse för hur relationerna i ett brukssamhälle som Robertsfors fungerade och förändrades. Ansatsen är påkallad av att Robertsfors bruk inte utgjorde en i alla avseenden enkelt definierad organisering av lokalmiljön. Sven Gaunitz visar tydligt att Bygdeå kommun och Nysätra tingslag, vilka Robertsfors ingick i, var betydligt mer jordbruksbetonade med relativt större enheter än någon annan del av Västerbotten.[19] Margareta Burman liknar situationen vid att Robertsfors var en "industriell ögrupp i jordbrukskommunen Bygdeå,"[20] men utan att egentligen ge någon klarhet i hur gränserna upprätthölls med mer än att den avtagande graden av samröre och beroende i relation till avstånd hade betydelse. Jag menar att det är inom ramen för en ansats av positiv och negativ gränssättning som, åtminstone delvis, ny förståelse kan uppnås rörande bygemenskap, bruksanda och patriarkalism.

---

[16] Ambjörnsson R, (1988), Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880-1930, Stockholm, sid 60ff.
[17] Olofsson S I, (1964), a.a. 73ff.
[18] Lindegren J F, (1908), Arbetskonflikterna vid Dal och Sandö. År 1907, *Skrifter i arbetarfrågan III*, Stockholm.
[19] Gaunitz S, (1984), *Tätort och omland. Några synpunkter på Robertsfors omvandling under 1900-talet*, (stencil), Ekonomisk historiska institutionen Umeå universitet, Umeå.
[20] Burman M, (1987), a.a. sid 13.

Robertsfors samhälle och invånare. En grund för bygemenskap?

Robertsfors är ett samhälle fem mil norr om Umeå och en knapp mil in från kusten. Den tidiga bebyggelsen uppfördes längs med Rickleåns stränder i den industriella verksamhetens närhet. Ån utgjorde energikällan för i första hand bruket men efter elektrifieringen också åt samhällets invånare. När Robertsfors bruk förvärvades av Grosshandlare Seth M Kempe några år innan sekelskiftet hade orten varit verksam under dryga hundra år med järn-, trä- och rederiverksamhet. Robertsfors utgör en typisk ort uppväxt kring en industriell näring vilken genererade underlag för utbyggd service och handel. Till skillnad från den jordbruksbaserade kyrkbyn i Bygdeå kommun (Bygdeå) var Robertsfors tätbebyggt.[21] I och med övertagandet "moderniserades" och utökades den industriella verksamheten betydligt. Vid sekelskiftet bodde omkring 800 personer i brukets närhet och vid hamnplatsen i Sikeå för att vid slutet av 1920-talet vara ungefär 1600 personer. Kempe anlitade arkitekter från Stockholm för att planera samhället. En stadsplan framställdes med tomter för bl.a. egnahemsbyggande. Församlingen i Robertsfors hade år 1915 cirka 2650 invånare.[22] I en uppsats kring municipalbildningen (införande av stadslika stadgor för renhållning etc.) på orten beskriver Monika Lundmark en historia i tre steg. Det första municipet bildades år 1927 på en yta av endast 53 hektar norr om Rickleån och med bolagets mark och bostäder söder om ån lämnade utanför. Diskussionerna om municipalbildningen var många och det synes som om framförallt den dubbla beskattningen utgjorde ett hinder, dvs. att betala både kommunal- och municipalskatt.[23]

---

[21] Gaunitz S, (1984), a.a. sid 1.

[22] Holmström P, (1988), a.a. sid 70.

[23] Municipalskatten var inledningsvis låg. Municipets utgifter var främst för infrastrukturen, d.v.s. gator, avlopp och vatten (SCB, Kommunernas finanser, 1928-1948). Även brandväsendet ingick som ansvarsområde, men ända fram till nedläggningen av sulfitfabriken 1948 tillhandhölls denna tjänst av brukets brandkår.

Diagram 1. Skatteintäkter och statsbidrag Bygdeå kommun 1928 - 1948 (fasta priser).

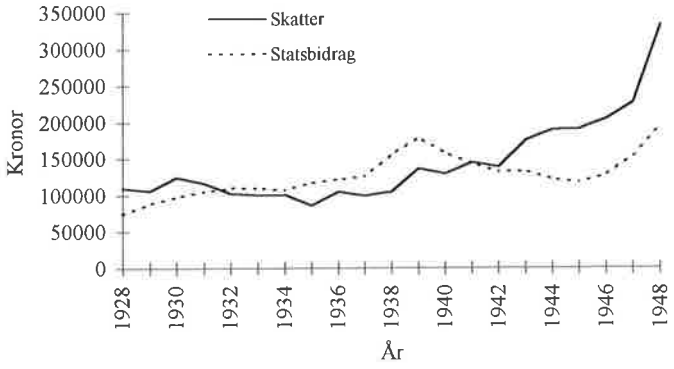

Källa: SCB, Kommunernas finanser, (deflator Socialstyrelsens levnadskostnadsindex 1914=100).

Tolv år senare utvidgades municipet till drygt 10 ggr sin tidigare storlek inkluderande även bolagets markområden i tätorten. Den nya kommunallagstiftningen rörande primärkommunernas skötsel från mitten av 1940-talet innebar att Robertsfors kom att upplösa sitt municip om än så sent som år 1959. Bolagets förhållningssätt till bildandet av dessa administrativa och beslutsföra ordningar var inledningsvis inte av positivaste natur även om dess motsträvighet inte förmådde annat än att begränsa municipets omfattning. Lundmark menar att det första stegets konflikt låg mellan municipföreträdarna och bolaget, medan det i det andra steget handlade om en ren schism mellan bolaget och provinsialläkaren. Vid municipets upplösning var bolagets roll minimal, utan frågan var istället politisk.[24] Historien om municipalbildningen utgör en intressant belysning av bolagets allt mer begränsade möjligheter att driva utvecklingen framåt utifrån en holistisk bruksorganisation.

Befolkningsrörelserna är svåra att följa dels pga. bolagets växt i regionen, dels förändrade gränser för kommunen/municipet. Sven

[24] Lundmark M, (1984), B-uppsats *Municipalsamhälle - Konflikt eller samförstånd. Robertsfors brukssamhälle - Ett exempel på municipalbildning*, Institutionen för statskunskap Umeå universitet, Umeå. (stencil).

Gaunitz sammanställning över befolkningen i några Västerbottniska tätorter under 1900-talet visar att Robertsfors som municipalsamhälle hade 963 invånare år 1930, 1345 invånare år 1940 och 1283 invånare år 1950.[25] Nedanstående tabell visar på utvecklingen av befolkningen i Robertsfors municipalsamhälle åren 1929-1945:

Tabell 1. Befolkningsutvecklingen i Robertsfors municipalsamhälle åren 1929 - 1950.

År	*Antal*	*År*	*Antal*
1929	935	1938	916
1930	948	1939	918
1931	961	1940	1380
1932	952	1941	1345
1933	959	1942	1313
1934	968	1943	1301
1935	977	1944	1272
1936	954	1945	1281
1937	914	1950	1283

Källa: Sammanställning utförd av förvaltare Waldemar Zetterberg 17/10 1945. RAB-arkiv. År 1950 från Gaunitz S (1984).

Nedgången år 1936-37 är i första hand effekten av sågverkets nedläggning och förflyttning av arbetare till andra anläggningar, bl.a. inom Mo & Domsjö AB. Under i princip hela andra världskriget stod sulfitfabriken stilla för att läggas ned år 1948 vilket ger perspektiv på avflyttningen under kriget och den svaga återhämtningen fram till år 1950. Överensstämmelsen mellan Gaunitz och Zetterbergs siffror synes inkorrekt, men med ett års förskjutning, dvs. med Gaunitz år 1950 som år 1951 i Zetterbergs termer, är överensstämmelsen god.

[25] Gaunitz S, (1984), a.a. sid 7.

Att leva i Robertsfors.

Att leva i Robertsfors kretsade av naturliga skäl mycket kring arbete och försörjning. I det avseendet skilde sig säkert inte orten från andra, och det reella genombrottet för konsumtionssamhället kom först i samband med slutet av min undersökningsperiod, dvs. på slutet av 1940-talet. Ofta brukar det sägas att de livshistorier vi känner är överklassens, men i Robertsfors verkar det omvända vara fallet. Till följd av två stora forskningsprojekts genomförande, dels det redan påtalade "Robertsforsprojektet", dels dess föregångare "Levnadsödes-projektet", har en bild av vardagslivet kunnat framställas vid sidan om den mer traditionella bruks- och kommunalhistorien. Ett stort antal djupintervjuer genomfördes under 1980-talets första hälft med strategiskt utvalda personer från olika samhällsskikt. Utöver detta har ett antal äldre personer tidigare anställda vid bolaget beskrivit minnen från en svunnen tid. Vad vi vet väldigt lite om är hur livet gestaltade sig för disponentfamiljen på herrgården. Det förefaller i många avseenden som om bilden av denna baseras på föreställningar snarare än kunskap. Jag hade förmånen att få intervjua disponent Karl Åhrbergs (platschef åren 1925-40) son med samma namn en höstdag 1994.[26] Han berättade då en del om sitt liv i Robertsfors, även om intervjun egentligen rörde hans fars verksamhet. Minnet av herrgården var dess storlek, med sina många rum och morgonkyla. Centralvärme installerades på 1930-talet. Hans bild präglas givetvis av barnets. Själva herrgårdsbyggnaden i Robertsfors var i jämförelse med andra industriplatsers varken speciellt stor eller luxuös. Dess placering på en höjd gjorde däremot att den syntes från praktiskt taget hela samhället. För den som skötte uppvärmningen genom de många kakelugnarna uppfattades säkert huset också som stort.[27] Ägarfamiljen Kempe hade själva ingen övernattningslägenhet utan förväntades kunna bo över hos platschefen. Samma sak gjorde sig gällande när bolaget skulle bjuda någon "viktig" person på middag, då skulle herrgården ställas till förfogande. Såsom disponent kunde hemmet således inte sägas utgöra hans borg även om Åhrberg vid några tillfällen försökte att freda sin bostad med mer eller

[26] Intervju med Karl Åhrberg i november 1994 i Förslöv.

[27] Margareta Burman redovisar i en av sina intervjuer just denna känsla hos en av tjänsteflickorna hos en av bolagets högre tjänstemannahushåll.

mindre lyckat resultat.[28] Karl Åhrberg berättade att han vid några tillfällen när Erik Kempe var på besök blev förhörd av honom inför prov i skolan. Skolgången begav sig först i folkskolan i Robertsfors, senare på realskolan i Umeå och Chalmers i Göteborg. I Robertsfors passerade han klasserna med rasande fart, inte minst till följd av sin matematiska begåvning. En förmåga som även hans far gjorde sig känd för ute på lastage- och uppläggningsplatser för virke när överslagsberäkningar krävdes. I Robertsfors skola gjordes ingen åtskillnad mellan barn och barn, utan undervisning och lek var gemensam.

Diagram 2. Bygdeå kommuns kostnader och statsbidrag för folkskola 1928 - 1948 (fasta priser).[29]

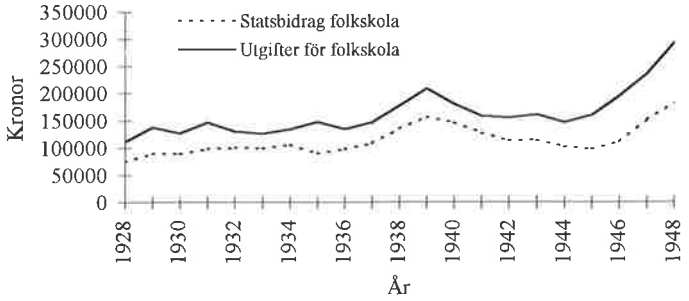

Källa: SCB, kommunernas finanser, 1928-1948, (deflator Socialstyrelsens levnadskostnadsindex, 1914=100).

Däremot på fritiden sade sig Karl Åhrberg inte ofta ha varit uppe i arbetarkvarteren. Medan han betecknade uppfattningen om sin far på orten som "faderns", var det hans mor, Esther, som organiserade och bestämde i hushållet. Man hade en hemhjälp utöver hjälp av bolagets personal för trädgårdsskötsel, latrin samt ved- och vattenkörsel. Esther Åhrberg var mor till och uppfostrade sex barn. Hon lagade själv hushållets mat (utom till fest). Hennes engagemang i filantropisk verksamhet synes ha varit begränsat, även om hon vid något tillfälle

[28] Privatbrev KÅ - SMK - KÅ, men även KÅ - EK - KÅ 1926 - 1930. Vid diskussionen om en ny kontorsbyggnad var ett övernattningsrum uppe till övervägande. Bygget blev aldrig av.

[29] Bolaget bidrog under många år med lönen till lärarna såväl vid skolan i Robertsfors som den i Sikeå. Därtill bistod man med generösa bidrag för skolbyggnadernas uppförande samt deras tomter.

engagerade sig tillsammans med överingenjörens fru för att bolaget skulle hjälpa husmodersföreningen att etablera en verksamhet i Sikeå för att ge möjlighet åt trötta husmödrar att vila upp sig. I ett brev till Grosshandlare Kempe skriver disponent Åhrberg att husmodersföreningen hade tänkt sig att uppföra en stuga i Sikeå. Deras pengar räckte dock inte. De hade 1000:-, men kostnaden var beräknad till 3500:- varav 1500:- virke. Åhrberg undrade därför om bolaget kunde ställa upp med ett bidrag till denna enligt honom vackra idé. Vem påverkade honom? "När jag nu är i färd med att tigga, tager jag mig friheten att även komma fram med en annan plan, som jag länge funderat på."[30] Åhrberg önskade i vilket fall att de unga flickorna skulle få lära sig sy. Han ville därför bjuda dit en duktig tillskärare från Stockholm som kunde ge en kurs under sommaren. Husmodersföreningens ordförande fru Fresk skulle höra sig för om kostnaderna för ett sådant arrangemang. "Husmodersföreningen skulle givetvis ha hela frågan om hand, men kostnaden vore jag synnerligen tacksam om herr Kempe ville medgiva att bolaget bestrider, för så vitt det icke rör sig om för stort belopp."[31] Kempe svarade att bolaget lämnar virket gratis till husmodersföreningens sommarstuga. Även sömmerskekursen fann han intressant och gick med på att bestrida kostnaderna efter att ha godkänt det förslag som upprättades av husmodersföreningen. Kravet var att antalet anmälningar till kursen var tillräckligt stort.[32] Hur fru Åhrbergs känslor för sin position, eller för att som stadsfödd tillbringa många av sina år på landsbygden kräver ytterligare studier, exempelvis genom dagböcker. Under sina år på realskolan i Umeå var sonen Karl endast hemma över loven. Han sommarjobbade aldrig vid bolaget, vilket några av hans syskon gjorde, utan ägnade sig åt andra saker även om han ibland följde med sin far till arbetet. Lyckan var gjord de gånger hans far fick tillfälle att ta honom med på en fisketur uppe vid någon av bolagets sjöar en bit inåt landet. Denna lilla exposé in till livet hos disponentfamiljen tänkte jag avsluta med en historia från början av 1980-talet som belyser familjens ställning i samhället. Vid en resa längs med norrlandskusten beslutade Karl Åhrberg den yngre i sällskap med sin son Axel att göra en visit i Robertsfors. Väl där uppmärksammades de på att den tidigare disponentens chaufför fyllde 80 år varför de

[30] Privatbrev KÅ - SMK 15/2 1928.
[31] Privatbrev KÅ - SMK 15/2 1928.
[32] Privatbrev SMK - KÅ 18/2 1928.

avlade ett besök. Det var givetvis med stor förvåning som den tidigare bolagschauffören hälsade dem välkomna, men också med stor glädje och vördnad för hågkomsten även om den var en tillfällighet.[33]

Robertsfors var en mansdominerad miljö så till motto att lönearbetet i princip enbart utfördes av män medan kvinnorna skötte hemarbetet. Denna arbetsfördelning kvarstod till en bra bit in på 1940-talet utan att egentligen ifrågasättas av vare sig män eller kvinnor, och då förmodligen senare än på många andra platser. Margareta Burman sammanfattar; "detta var inga frågeställningar i verkligheten, eftersom mönstret var så internaliserat att frågorna inte kunde formuleras vare sig av företrädare för bruket eller av arbetarna och kanske allra minst av kvinnorna själva."[34] I Robertsfors bevarades denna organisation bl.a. till följd av de runt 300 arbetarfamiljernas stora grad av självförsörjning genom av bolaget tillhandahållna arrenden (nyverken). Det av Rita Liljeström myntade begreppet familjekonsumtions-samhället,[35] innebärande att familjens roll var inskränkt till en konsumtionsenhet medan industrin i allt större utsträckning övertog produktionen, beskriver en mellankrigstidsprocess för många andra platser men som i Robertsfors fick fullt genomslag först efter andra världskriget. En levnadskostnadsundersökning utförd år 1923[36] visade på att utgångsläget i Robertsfors var annorlunda i förhållande till andra orter vad gällde konsumtionen av bröd. I Robertsfors bakades betydligt mycket mer än på övriga orter, något som understöddes av bolaget genom anläggandet av bagarstugor. En mycket intressant effekt av att "mjöl-mjölkkosten" var mer långlivad på orten (nyverkeseffekten) är den paradox som för efterlevandes ögon framstår förvånande nämligen att kosthållningen var efterbliven samtidigt som orten i mätningar av levnadsstandarden låg klart över genomsnittet.

Nyverkesidén kan ges många uttryck i form av kontroll av arbetarna, garanterad reproduktion av arbetarstammen etc. Uttalat på många ställen i den rikliga korrespondens mellan bruksägaren och platscheferna framskymtar Grosshandlare Kempes idé om att rätta mun efter matsäck, men samtidigt tillse att matsäckens innehåll byggde på

[33] Samtal med Axel Åhrberg.
[34] Burman M, (1987), a.a. sid 45.
[35] Hämtat ur Burman M, (1987) a.a. sid 55.
[36] Redovisad i Burman M, (1987), a.a. sid 40.

mer än en källa. Han pläderade ofta för nyverkesidén som en alternativinkomst att falla tillbaka på i dåliga tider och brist på sysselsättning vid bolaget,[37] däremot inte som ett alternativ till kontantlön. Övergången till kontantlön i anslutning till Kempes övertagande av bruket ger perspektiv på förmånernas roll i sammanhanget, inte minst sedan lönerna synes ha varit i paritet med övriga i branschen.[38] Ersättandet av brukshandeln med en affär i privat regi och senare av ett handelsaktiebolag med arbetare som delägare tyder också på att den nye ägarens intentioner var att möjliggöra former av delaktighet. Bostadsstandarden var att betrakta som normal, även om bekvämligheter som el, vatten och avlopp lät vänta på sig i många arbetarbostäder. Bolagets uttalade ambition var att främja egnahemsbyggande både pekuniärt och planeringsmässigt.[39]

Diagram 3. Nyverken (antal och areal) och antal kor vid AB Robertsfors bruk åren 1917-1947.

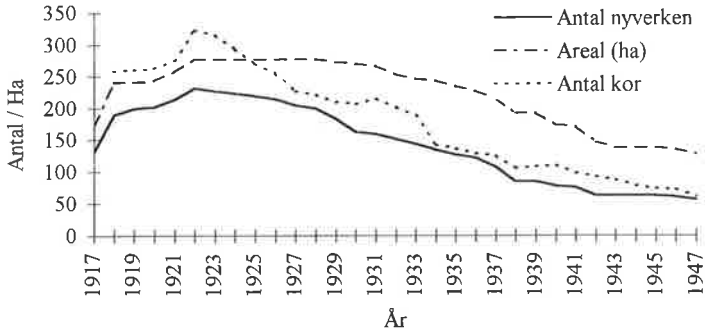

Källa: Arbetsstatistik (ur huvudbok, samt sammanställning Karl Åhrberg 24/11 1934). Robertsfors bruksarkiv.

---

[37] Se t.ex. Östergren A (1919), "Industriarbetare med småbruk och Egnahem vid Robertsfors bruk", i *Tidskrift för landtmän* 25/10 s 623-4. Från 1919 ansåg bruket att arrende samt avgifter för utsäde måste utgå till följd av alltför höga löner.

[38] Under andra halvan av 1920-talet fördes vid flera tillfällen fram i löneförhandlingarna att lönerna vid RAB var lägre än vid jämförbara anläggningar. I förhandlingarna framfördes av bolaget de bättre förmånerna vid RAB, något som vid en jämförelse utförd av fackföreningarna inte i alla avseenden stämde. Se också tabell 3 i nästa kapitel rörande lönernas förhållande till branschens genomsnitt.

[39] Intressant i sammanhanget är att Erik Kempe skrev sin doktorsavhandling i statskunskap rörande hushållningssällskapens utveckling. En stor del av dessas verksamhet var att organisera egnahemsbyggandet runt om i landet. Kempe E, (1923), *Studier angående de svenska hushållningssällskapen. Med särskild hänsyn till ett århundrades förvaltningspolitik på lantbrukets område*, Uppsala, ak.avh.

Nyverkesmodellen byggde på, vilket Margareta Burman tydligt visar, att kvinnorna skötte hemmet och det lilla jordbruket tillsammans med barnen. Kvinnorna skötte också familjeekonomin vilket innebar att mannen lämnade lönen till sin hustru som hade överblick över vad pengarna skulle räcka till. Det rådde ett sparsamhetsideal, men det fanns inget direkt utrymme för sparande. Kvinnans upplevelse av sin position i hushållet sammanfattas på följande sätt av Burman: "Dessa kvinnor upplever sig inte som förtryckta och kuvade och de undervärderar inte sin insats i samhället. De vet sitt värde och finner tillfredsställelse i sina uppgifter."[40] Att inneha nyverke var ett sätt att definieras in som en i den fasta arbetarstammen på samma sätt som tillhörigheten till bolagets pensionskassa var för de yngre och ogifta arbetarna. Det är också uppenbart att orten präglades av vad Ronny Ambjörnsson beskriver som ett skötsamhetsideal med medlemskap i nykterhetsloger och frikyrkor, samt senare i arbetarrörelsen. Ambjörnsson beskriver övergången från den patriarkala omvårdnanden från bolagets sida till hur arbetarna i en långdragen process bygger upp en egen skötsamhetskultur och självmedvetenhet. Avstampet fanns i folkrörelserna som lyfte deras ögon ovan bolagshorisonten, men synes senare ha blivit en självgående process.[41] I Robertsfors, kanske i högre grad än i Holmsund och Sandvik som Ambjörnsson diskuterar, verkar denna process av självdisciplinering ha utvecklats starkt.

AB Robertsfors Bruk.

Sågverksindustrins utveckling under perioden 1888-1913 var stagnerande. Sverige var vid slutet av 1800-talet fortfarande världsledande inom trävaruexporten, men såg sig omkörd av Ryssland vid sekelskiftet. Det var framförallt inom exporten stagnationen gjorde sig kännbar. Jonas Ljungberg påpekar utifrån sina prisstudier att de stigande priserna under första decenniet av 1900-talet innebar lågt tryck på strukturell omvandling, medan en nedåtgående trend efter 1910 utgjorde en signal åt företagen att en modernisering för att kunna möta priskonkurrensen var nödvändig.[42] En modernisering förekom i

[40] Burman M, (1987), a.a. sid 44.
[41] Ambjörnsson R, (1988), *a.a*, sid 54ff.
[42] Ljungberg J (1990), *Priser och marknadskrafter i Sverige 1885-1969. En prishistorisk studie*, Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen vol LXIV, Lund. Ak. avh.

branschen under 1910-talet och elektrifiering av såväl sågverken som brädgårdsarbetet under 1920-talet, så även i Robertsfors, men processen och därmed produktivitetsutvecklingen var långsam. En ökad förädlingsgrad av råvaran genom hyvling gjorde branschen mer motståndskraftig för förändringar i relativpriserna. Under perioden 1928-1948 utvecklades såväl träfiberplattor som plywood såsom substitut för trävarorna. Bl.a. låg Mo & Domsjö bakom "tretex"-tillverkningen med start 1929.[43] De starkt expanderade produkterna volymmässigt hade fallande relativpriser, medan trävarorna som låg volymmässigt ganska stabilt hade stigande relativpriser. Inom pappers- och massaindustrin såg utvecklingsförloppet något annorlunda ut. Under tidigt 1900-tal framstod såväl papper som massa som förädlade produkter. Volymerna under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet var tilltagande för både slipmassa och kemisk massa, men det var den senare som kom att bli ledande i och med att marknaden fann dess tillämpningar. Vid Robertsfors anlades en sulfitmassafabrik under slutet av perioden, nämligen 1903-05. Prisfluktuationerna för denna massa var avsevärda fram till 1913, för att sedan primärt vara fallande fram till 1930-talet. För massa, tillsammans med andra råvarubaserade tillverkningar, utsattes branschen för starkt tryck under efterkrigsdepressionen. Bl.a. höll en god likviditet och ägarens goda anseende Robertsfors flytande under de värsta åren.[44] Volymökningen inom massaindustrin efter 30-talsdepressionen var långsammare än industrin i sin helhet, men de relativa priserna för massa växte i förhållande till papper under hela perioden.

[43] Se t.ex. Harrysson L (1997) a.a.
[44] Se Holmström P (1988), a.a.

Verksamhet och ekonomisk utveckling 1898-1948.

Karta 1. Ekonomisk karta över Robertsfors med huvudområden inritade

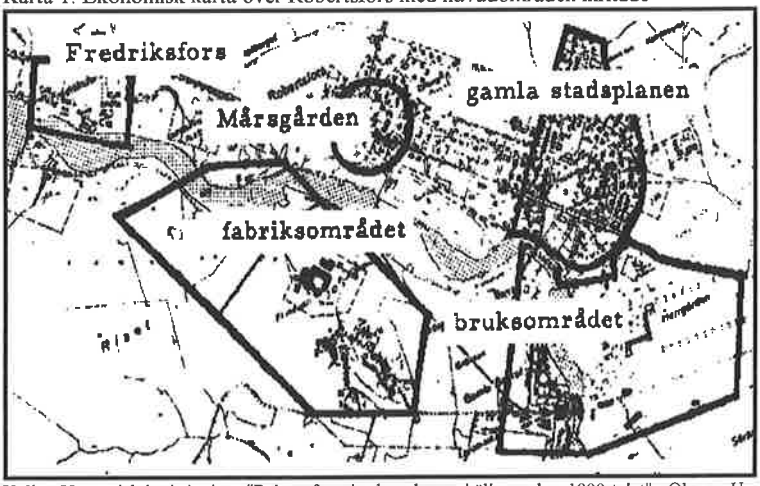

Källa: Ur projektbeskrivning "Robertsfors bruk och samhälle under 1900-talet", Olsson U, Åkerman S, Nordström F (1982), s 21, Umeå.

När Seth M Kempe år 1897 fick tillfälle att köpa Robertsfors bruk var anläggningarna förhållandevis nedgångna. Sågverket var i hyggligt skick men omodernt. Den värdering som gjordes av bl.a. disponenten vid Kempes verk i Dal inför köpet visade att värdet på skogar, avverkningsrätter och inventarier översteg det begärda priset med närmare 50%. Affären genomfördes under en 3-årsperiod fram till år 1900. Redan vid sitt första besök i Robertsfors blev han klar över det omorganiserings- och renoveringsbehov som förelåg. Företagets utveckling under perioden präglades i princip av de allmänna tendenser som genomsyrade branschen. Tidigt anlades en sulfitfabrik (1903) och det planerades att uppföras en sulfatfabrik under 1910-talet. Den största enskilda investeringen i bolagets historia var ombyggnaden av sulfitfabriken under slutet av 1920-talet för att möta de nya krav som ställdes på produktionskapacitet och massakvalitet. Sulfitproduktionen i Robertsfors lades ner år 1948. Utvecklingen inom massaindustrin var mot allt större anläggningar utmed kusten. Anläggningen i Robertsfors led brist på framförallt råvara, men hade även problem med vattnet från Rickleån. Nedläggningen skedde under brinnande högkonjunktur, men såsom påpekades av SPIAF:s (Pappersindustriarbetarförbundet)

ombudsman i samband med nedläggningen: "'Hör ni pojkar, fackföreningens styrelse, ni ska vara glada att han Kempe, lägger ner sin fabrik nu.' Han förklarade sen att i nuvarande högkonjunktur är det möjligt att få hit annan produktion."[45] Överläggningar genomfördes mellan representanter för kommun, stat och näringsliv. I samband med nedläggningen meddelade bolagsledningen att ASEA skulle etablera sig i Robertsfors. Den andra stora verksamhetsgrenen, sågverket, renoverades år 1915. Verksamheten arbetade under stora delar av perioden i motvind. Trendmässigt var marginalerna på sågade trävaror avtagande. Det förargade bruksägaren att sågen i Robertsfors trots kostnadsfördelar inte kunde generera vinster i paritet med de vid hans andra verk i Sandö och Dal. Ett skäl synes ha varit timrets beskaffenhet i Robertsforsregionen vilket höjde bearbetningskostnaderna. Under kraftig konkurrens från modernare cirkelsågar, krav på renoveringar av anläggningarna och bedrövliga konjunkturer beslutade man att lägga ned verksamheten i mitten av 1930-talet. Jordbruket tillhörde ett av Norrlands större. I flera avseenden kan pekas på att bolaget önskade att upprätthålla ett mönsterjordbruk. Jordbruket var den enda enhet som hade kvinnor anställda fram tills det att brukskontoret anställde en kvinna som kontorist vid mitten av 1930-talet. Från de skogshemman som hade köpts in, framförallt före år 1906 då skogsbolagens expansion reglerades, styckades jordbruksdelarna av och såldes till arrendatorerna tillsammans med husbehovsskog. Köpen av skogshemman fortgick även senare men i avtagande tempo:

Tabell 2. Robertsfors AB:s skogsinnehav valda år 1897-1968.

År	*Skogsmark (ha)*
1897	29.000
1907	74.755
1918	54.000
1938	65.000
1968	94.205

Källa: Holmström (1988) sid 56f.

Innehavet år 1968 speglar bolagets verksamhets inriktning mot skogsbruk och kapitalplacering under perioden efter

[45] Bäckström H m.fl. (1991), a.a, sid 35.

sulfitproduktionens nedläggning. Skogsbruket innehade en särställning i förhållande till övriga verksamheter och hade därför sin egen förvaltning. Den bedrevs på entreprenadbasis även om viss direktanställning av huggare fanns.[46] Den mekaniska verkstaden svarade för underhållsarbeten och service åt de andra avdelningarna. Där tillverkades också ett antal olika maskiner, bl.a. överingenjören Albert Fresks patenterade avbarkningsmaskin. Jordbruket och den mekaniska verkstaden var i verksamhet ända fram till MoDo AB:s övertagande år 1968. En avgörande länk för att verksamheten skulle fungera var kommunikationerna med och arbetet vid Sikeå lastageplats. Tidigt sattes ellok in på den smalspårsjärnväg som kopplade samman orterna varpå transporterades massaved och sågtimmer i ena riktningen och sulfitmassa i balar och sågat virke för skeppning i den andra.

Det nedanstående diagrammet visar på resultatutvecklingen under min undersökningsperiod. Resultatförändringar över tiden är rimligen av socialt intresse utifrån två aspekter. För det första huruvida internaliserade sociala åtagandens kostnader påverkar/påverkas av resultatförändringar. Detta kan ytterligare belysas av hur stor andel av företagets totala kostnader som utgörs av personalomkostnader utöver direkt lön. För det andra hur bolagets intresse av att förändra sina sociala åtaganden gentemot de anställda påverkas. I Robertsfors fall är det vidare intressant att med utgångspunkt från resultaten se om dessa förändrade bolagets ambition att skapa drägliga levnads- och försörjningsförhållanden för sina anställda. Till detta återkommer jag nedan.

[46] Bo Persson diskuterar i sin avhandling om skogsarbetarnas fackliga organisering just denna typ av avtalslösningar. Persson B, (1991), *Skogens skördemän. Skogs- och flottningsarbetareförbundets kamp för arbete och kollektivavtal 1918-1927*, Lund, ak.avh.
Ett mått på detta förhållningssätt var att skogsförvaltningens personal erbjöds avtalspensionering i SPP (1936/42) respektive APK (1945/46). Korrespondens RAB - SPP.

Diagram 4. Omsättning och redovisat resultat i kronor AB Robertsfors bruk åren 1898 - 1948, (löpande priser).

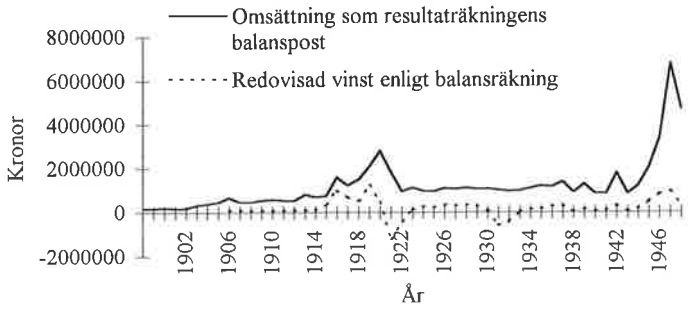

Källa: Disponentens berättelser åren 1898 - 1948. RAB.

Aktörer och agerande

Under de första 30 åren fungerade Grosshandlare Seth M Kempe som verkställande direktör (disponent) för bolaget. Ägandet var utformat på ett sätt som var vanligt bland de familjeägda bolagen under perioden, nämligen få aktier på få händer. Direkt efter köpet av Robertsfors överläts det största antalet aktier på familjeföretagen Sandö och Dal. Finansiering av investeringar skedde till övervägande del genom lån inom familjen och vid något fall genom nyemission. Seth M Kempe blev dominerande ägare i RAB under perioden 1907-1915 till följd av försäljning av Dal och Sandö sågverk samt övertagandet av sin bror Frans Kempes andelar. I början av 1920-talet skiftade han ut sina aktier till sönerna Erik och Ragnar, vilka bägge senare kom att sitta som verkställande direktörer i bolaget. År 1928 överlämnade Seth M Kempe posten som Vd till sonen fil.dr. Erik Kempe som då var 30 år. Ägarbilden från och med utskiftet av aktier till sönerna var mycket stabil. Erik Kempe innehade den ledande posten ända fram till min undersökningsperiods slut år 1948 då han flyttade till samma position inom MoDo AB och hans bror civilingenjör Ragnar Kempe tog över i Robertsfors.

Ledningsstrukturen vid företaget under Seth M Kempes tid var kraftigt centraliserad. Huvudkontoret ambulerade mellan Stockholm på vintern och Härnösand på sommaren. Ägarinflytandet skedde på bolagsstämmorna. Det fanns en styrelse, men den sammankallades inte så ofta förrän senare under perioden. Vd:s inflytande var mycket stort och stämmorna beslutade i princip om hans fria händer att agera. Som industriledare hade han en resursbaserad strategi som gick ut på att sprida och minimera risker genom oberoende till banker (ha hög soliditet), organiserade intressen och stora kunder, men också genom att se till att bolaget kunde försörja sig med egna råvaror och anställa dugligt folk till sin hjälp.[47] Förhållandet till de anställda karaktäriserades av vad många kallar patriarkala drag med 'faderlig omvårdnad om de sina'. Historikern Bo Nilsson föreslog att begreppet istället borde bytas mot paternalism för att kunna "skilja en könsaspekt ifrån en mer allmän maktutövningsaspekt".[48] Idéhistorikern Ronny Ambjörnsson reflekterar över Nilssons begreppsval som språkligt problematiskt i det sammanhang han ämnar belysa, nämligen kombinationen av kontroll och beskydd. Han väljer därför att använda den traditionella termen patriarkalism.[49] Personligen finner jag det invecklat att finna ett enskilt begrepp som täcker in Seth M Kempes ledningsfilosofi, vilken inte enkelt går att fånga in i en fålla av allmän maktutövning. Inte heller i kombinationen av kontroll och beskydd låter sig idén inkapslas utan en hel del besvär. Begreppen har givetvis sin plats, men de missar att det i utvecklingen av företaget och i relationen till de anställda fanns en stor portion av progressivitet och nytänkande med ambitioner bortom kontroll, beskydd och maktutövning, synlig eller ej.

Seth M Kempe höll ett vaksammare öga på sina platschefer än på arbetarna, åtminstone personligen. Det två första förvaltarna satt under kortare perioder, medan den tredje uppfyllde kraven i sex år. År 1909 anställdes disponent Sten Grapengiesser, tidigare anställd vid Husum. Kempes höga krav och benägenhet att vilja ha insyn i allt, även om han bara besökte Robertsfors ett par gånger per år, innebar att platscheferna tvingades att skriva brev i det närmaste dagligen om

---

[47] Holmström P, (1988), a.a. sid 35f, 195.

[48] Nilsson B, (1986), *Det paternalistiska alternativet - en bakgrundsteckning*, Umeå universitet, Institutionen för historia, (stencil).

[49] Ambjörnsson R, (1988), a.a. sid 47.

händelserna vid bruket. Grapengiesser lyckades till skillnad från sina företrädare bygga upp ett starkt förtroende hos ägaren och inträdde också under 1910-talet som aktieägare. Han stannade vid bruket ända fram till sin pensionering år 1925. Bland de anställda var han ansedd som lugn och behärskad och med ett sinne för skämt även om han var mycket klar över var gränsen gick.[50] Det stora fritidsintresset var botanik vilket förmodligen gjorde att han utan större problem kunde hålla isär arbete och fritid.[51] Efter sin pensionering satt Grapengiesser kvar som revisor och styrelseledamot ett tiotal år. Hans efterträdare, disponent Karl Åhrberg, lyckades även han att bygga upp ett förtroende hos herr Kempe, men det är tydligt att hans ambitioner och erfarenheter passade bättre ihop med den från år 1928 tillträdande Vd:n Erik Kempes framtidsvisioner.

När Erik Kempe officiellt tillträdde Vd-posten i mars 1928 förändrades också ledningsstrukturen avsevärt inom bolaget. Dels flyttades ägarinflytandet från stämmorna till styrelsen där Seth M Kempe satt som ordförande. Alla större beslut flyttades från den tidigare verkställande direktörens händer till styrelsens bord. Erik Kempe kom dock allt eftersom tiden gick att skapa sig större svängrum, men ifråga om beslut rörande t.ex. äldre arbetare och andra trotjänare tillfrågades alltid Seth M Kempe. I den nya organisationen ökade också platschefens manöverutrymme och ansvar även om besluten ytterst fattades av Erik Kempe eller styrelsen. Den nye verkställande direktören stod för en mer avkastningsorienterad företagsfilosofi än sin föregångare. Han bedömde redan tidigt att antalet produktionsenheter inom massabranschen skulle minska radikalt. Utgångspunkten för honom var att ett industriföretag aldrig fick stanna upp i utvecklingen. Konsolideringsperioder måste därför följas av perioder av satsning. Per Holmström pekar på den avgörande skillnaden mellan Erik Kempe och hans far som synen på företagets soliditet.[52] Det är däremot uppenbart att den höga soliditeten dels räddade företaget undan deflationstrycket under första delen av 1920-talet, dels gav företaget ett startkapital och en värdefull kreditvärdighet inför den stora ombyggnaden av sulfitfabriken åren 1929-30. Erik Kempes tid präglades av Robertsfors

[50] Bäckström H m.fl. (1991), a.a. sid 4.
[51] Malmström C (1963), "Sten Grapengiesser 25/12 1868 -- 6/9 1955", i *Svensk botanisk tidskrift* Bd 57, 11.3.
[52] Holmström P, (1988), a.a. sid 75f.

avveckling som produktiv enhet. Det kan t.o.m. tänkas att han redan på 1930-talet var klar över att sulfitfabriken borde läggas ned.[53] I och med disponent Åhrbergs pensionering och tillträde till statlig tjänst inom Statens bränslekommission år 1940 stöptes organisationen om återigen. Den tidigare bruksförvaltningen blev i och med sågverkets nedläggning år 1936 mindre betydelsefull varför dess ansvarsområden nu delades upp. Överingenjör Ivan Frölander fick överta ansvaret för sulfitfabriken, medan övriga bruksförvaltningen slogs samman med skogsförvaltningen och löd under dess chef, Waldemar Zetterberg. Vid nedläggningen av sulfitproduktionen visade sig en stor skiljelinje mellan de två bröderna Kempe, Erik och Ragnar. Den förre såg i första rummet till bolagets lönsamhet och planerade produktionens avveckling utifrån dessa premisser medan den senare uppenbarligen bar med sig sin fars ambitioner av socialt ansvar för de anställda och lade ned mycket arbete på att få en ersättningsindustri till orten. Ett liknande förhållande mellan syskons olika perspektiv på en verksamhets målsättning och möjligheter diskuteras av Teppo Kröger i en artikel om Säynatsalo bruk utanför Jyväskylä i Finland under 1920-talet.[54]

Facklig organisering och fackligt inflytande

Den fackliga organiseringen i Robertsfors utgör inget exempel på facklig kamp och socialistisk agitation utan snarare på en historia där ett förhållande mellan bolag och anställda byggt på förtroende och respekt stod i förgrunden. Det är klart att detta inte alltid sågs med blida ögon från omgivningen. Bl.a. berättas i historiken över avdelning 118 av Svenska pappersindustriarbetarförbundet (SPIAF) att när "frågan om bildande av en fackförening i nu vedertagen bemärkelse aktualiserades var det många som menade; att det var bra med den ordning som redan förefanns. Men därvid förglömde de, att de tidigare förtroenderåden endast uppträdde som bönemän, och ej som part, och att de i flesta fall fick vända om med oförättat ärende."[55]

---

[53] Samtal med förre kamreren vid RAB Axel Norström.

[54] Kröger T, (1994), Bruket, kommunen och socialvården, i *Nordisk Sosialt Arbeid*, nr 3, Oslo. För en kommentar se Harrysson L (1994), Om den patriarkala relationens stabilitet och upplösning, i *Nordisk Sosialt Arbeid*, nr 4, Oslo.

[55] Historik över Avd. 118 av Svenska pappersindustriarbetarförbundet i Robertsfors. 1938. Folkrörelsearkivet, Umeå.

Grosshandlare Seth M Kempe var kraftfull motståndare till arbetarnas organisering till följd av att han inte erkände att konflikten låg mellan arbete och kapital. Han menade istället att arbete och kapital hade ett gemensamt mål nämligen att öka välståndet. Vid sina anläggningar i Sandö och Dal förbjöd han redan år 1898 fackföreningsbildande vilket senare förstärktes år 1905 när han vägrade att förhandla med den socialistiska fackföreningen. Hans negativa inställning till fackföreningarna var inte grundat i att arbetarna inte skulle ha något inflytande utan i de fackliga organisationernas koppling till socialistiska grupperingar. Vid varje anläggning startades därför på ägarens initiativ s.k. förtroenderåd. Kring dessa startade sedan arbetarföreningar vid de olika avdelningarna. För Robertsfors finns protokoll från fabrikens förening från år 1911. Kempes modell byggde på att bolaget inte organiserade sig i arbetsgivarsammanslutning och att de anställda inte organiserade sig i till Landsorganisationen (LO) anslutna fackföreningar. Bolaget kom inte heller att ansluta sig till Svenska Arbetsgivarföreningen (SAF) förrän år 1950, men anslöt sig till Sveriges Industriförbund (SI) 16 år tidigare. Vid anläggningarna i Sandö och Dal blossade konflikten upp under år 1907 kring föreningsrätten. Avskedanden och anställande av strejkbrytare var ett motdrag, medan förlikning genom skiljedomsförfarande blev lösningen. Upplösningen innebar att fackföreningar kunde bildas, men att de skulle hålla sig neutrala politiskt och religiöst.[56]

Thomas Bäckström och Karl-Gustaf Söderlund menar i en uppsats om utvecklingen från förtroenderåd till fackförening i Robertsfors att just händelserna och resultatet i Sandö och Dal gjorde så starkt intryck på Seth M Kempe att när en vild konflikt blossade upp i Robertsfors hösten 1919 gjorde han en helomvändning och accepterade bara att förhandla med fackföreningsanslutna arbetare.[57] Perioden fram till fackföreningarnas bildande och accepterande i Robertsfors hade en given förhandlingsordning vari förslag lades fram i förtroenderådet inför platschefen, men även andra vägar fanns från förslag till åtgärd. Det är svårt att uttala sig om arbetarnas faktiska inflytande i förtroenderådet, men många frågor fick helt klart sin lösning på ett bra

[56] Lindegren J F, (1908), a.a. sid 52ff.

[57] Bäckström T & Söderlund K-G, (1979), *Från Förtroenderåd till Fackförening i Robertsfors Bruk*, Umeå Universitet institutionen för historia och ekonomisk historia, Umeå, (stencil), b-uppsats.

sätt för arbetarna inom ramen för systemet.[58] Förhandlingsordningen kan beskrivas på följande sätt:

Figur 1. Förhandlingsordning vid AB Robertsfors bruk åren 1905 - 1919.

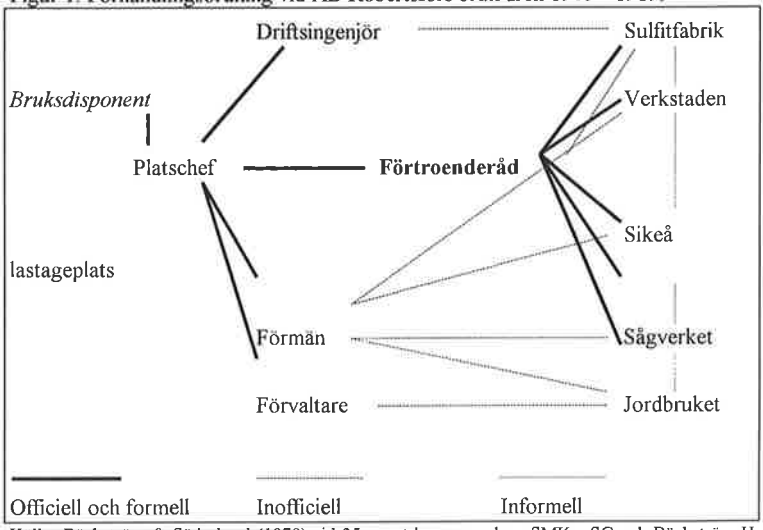

Källa: Bäckström & Söderlund (1979) sid 25, samt korrespondens SMK - SG och Bäckström H m.fl. (1991).[59]

Bildandet av sulfitfabrikens avdelning under senvintern 1918 anknuten till Svenska Grov- och Fabriksarbetarförbundet innebar en förhandlingsmässigt avgörande förändring. Platschefen, disponent Grapengiesser, uttryckte vid sitt första möte med den nya avdelningen sin förhoppning om att detta skulle innebära mer ordande förhållanden samt kollektivavtal med mer än ett års löptid. Under åren 1918 - 1920 bildades sedan föreningar för sågverksarbetarna, lantarbetarna, stuveriarbetarna och verkstadsarbetarna. Syndikalisterna hade också en avdelning som bl.a. stod bakom strejken år 1919 då brädgården blockerades till följd av att man tyckte kollektivavtalet missgynnade vissa av stabbläggarna. Platschefen var vid tillfället på semester och Kempe vägrade att ge efter. När blockaden utvidgades till att gälla även jordbruket som befann sig mitt i skörden tog aktionen den vändningen att övriga fackavdelningar tog avstånd från syndikalisternas agerande.

[58] Historik avd. 118 av SPIAF (1938) a.a.
[59] Bäckström & Söderlunds skiss utgör grundmodellen.

Resultatet blev ett fiasko och de tre personer som ansågs ligga bakom avskedades.[60] Det var till och med så pass oroliga tider och dåligt förhållande mellan Grosshandlare Kempe och arbetarna att mötesförbud var utlyst under viss tid.[61] I efterhand har det hela beskrivits som en okynnesstrejk. I och med arbetarnas organisering fick förhandlingsordningen ett nytt utseende.

Figur 2. Förhandlingsordning vid AB Robertsfors bruk åren 1919 - 1940.

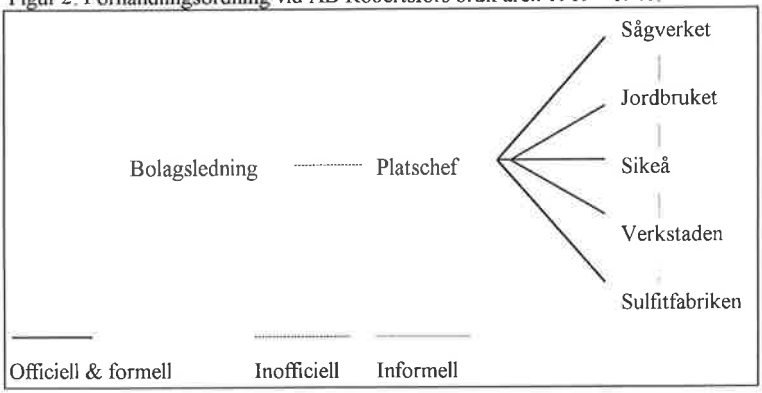

Källa: Holmström (1988), egen bearbetning från förhandlingsprotokoll, Robertsfors bruksarkiv.

Den första underhandlingen fick ett lyckosamt resultat med närmare 60% höjning av lönerna. Detta skall dock ses i belysning av hur lönerna under kriget sänkts såväl nominellt som realt.[62] År 1923 ingicks ett flerårigt avtal som kom att utgöra basen för flera framtida förhandlingar. I detta avtal skrevs för första gången frågor rörande sociala förmåner in, bl.a. fri sjuk- och läkarvård vilket sju år senare utsträcktes till att gälla även familjemedlemmar efter krav från fabrikens avdelning, något som kraftigt minskade trycket på olika självhjälpsföreningar.[63] Bolaget använde även sina bidrag till pensions-

[60] Holmström P, (1988), a.a. sid 50f.
[61] Protokoll från årsmöte med RpK den 3/4 1920.
[62] Löneutvecklingen i Sundsvalls sågverksdistrikt (ingick i den officiella statistiken) visade på en liknande utveckling med fallande löner 1913-1915 för att därefter öka, men samtidigt var prisutvecklingen starkt uppåtgående under perioden, främst under de sena krigsåren och fram till och med 1921. Björklund J & Stenlund H (1990), *Wages and cost of living in three regions in 20th century Sweden. Some alternative statistical measurements*, Umeå Papers in Economic History, No. 1, Umeå.
[63] Historik avd. 118 av SPIAF (1938) a.a.

kassan som argument i avtalsförhandlingarna under åren 1922-23.[64] Den stora motgången kom i och med depressionen vid inledningen av 1930-talet när lönerna sänktes och arbetslösheten steg avsevärt. Det var många tillfällen då det i relationen mellan platschefen och delegerade från fackavdelningarna yttrades önskemål om en återgång till 'gamla goda tider' när Seth M Kempe var där. Inte minst fördes diskussioner om arbetsdelning för att minska arbetslösheten, men bolaget var under rådande tider inte lätt att 'flirta' med. Sammanfattningsvis förefaller relationen mellan bolaget och de anställda ha utgjorts av en uppenbar vilja till konstruktiva lösningar. Det var inte utan tillfällen när arbetarna med mycket god anledning kunnat strejka/lägga ned arbetet, exempelvis efter de beklämmande skotten i Ådalen. I Robertsfors valde man att hedra de drabbade på annat sätt än arbetsnedläggelse.[65] Det fanns skillnader mellan de olika fackföreningsavdelningarnas förhållningssätt till bolaget vilket förmodligen kan kopplas tillbaka till Seth M Kempes sätt att placera Robertsfors i första rummet. För avdelningen i Sikeå kan man i protokollen utläsa en betydligt större grad av misstänksamhet och irritation över bolagets göranden än i protokollen från avdelningarna i Robertsfors. Inte minst visade sig detta i frågor som rörde tillhörigheten till den fasta arbetarstammen, eller tillgången till olika förmåner. Det var bl.a. Sikeåavdelningen som drev på för att bolaget skulle betala retroaktiva hyresbidrag efter segdragna förhandlingar efter depressionsåren i början av 1930-talet, något som också skedde efter förlikning.[66] I kölvattnet efter sågverkets nedläggelse införlivades sågverksavdelningarna både i Sikeå och i Robertsfors i fabrikens avdelning.

Först i slutet av januari 1945 bildades en tjänstemannaavdelning. Den anslöts till Svenska industritjänstemannaförbundet (SIF). Initiativet stöddes enligt den valde sekreteraren, sedermera kamreren Axel Norström, helhjärtat av Erik Kempe.[67] AB Robertsfors Bruk hade i och

---

[64] Brev SG t. SMK 13/3 1922. 1923-års avtal kom senare att utgöra måttstocken för kommande avtalsförhandlingar, inte minst i samband med lönesänkningar och indragningar i slutet av 1920- och början av 1930-talet.

[65] Folkrörelsearkivet i Umeå, enkät från SPIAF till Robertsfors avd. 118 rörande aktivitet i relation till skotten i Ådalen 8/6 1931.

[66] Protokoll Avd 118 SPIAF, avd 213 SSIAF (Sikeå), avd 221 SSIAF (Robertsfors).

[67] Samtal med Axel Norström, februari 1996. Protokoll 31/1 1945 med tjänstemännen vid RAB.

med denna organisering lämnat mycket av sin traditionella brukskostym bakom sig.

Bolagets arbetsgivaråtaganden i siffror åren 1898-1948

Fram till år 1925 växte Robertsfors både till ytan och befolkningsmässigt. Bolagets agerande var i många frågor direkt styrande, i andra stödjande. Stöd gavs för arrangemang av olika slag, för byggnader till nykterhetsrörelser, skolor och den nya församlingen, men också vid dåliga tider och direkt nöd i form av kontanta bidrag efter prövning. Bl.a. utgavs kristidstillägg under första världskriget i kollektiv form, men det skall tilläggas att hälften av de anställdas löner var innestående till följd av det katastrofala ekonomiska läget. Även om kontantlöner och arbetsavtal hade funnits under större delen av den Kempeska tiden så slöts, som sagts, inte det första genomarbetade fleråriga kollektivavtalet förrän år 1923. Direkt styrande verksamhet kan exemplifieras av kravet på godkännande från bolaget på ny- och ombyggnad av fastigheter i egnahemsområdet.

Tabell 3. Totalt antal arbetade timmar, avlöningssumma, samt medeltimförtjänst för arbetare vid AB Robertsfors Bruk åren 1923 - 1947 (löpande priser).

År	Arbetstimmar totalt/år	Avlöningar kronor/år	Medelförtjänst öre/timme	Timförtjänst för sågverksarbetare i Sundsvallsregionen öre/timme	År	Arbetstimmar totalt/år	Avlöningar kronor/år	Medelförtjänst öre/timme	Timförtjänst för sågverksarbetare i Sundsvallsregionen öre/timme
1923	1331785	1127613	85,7	94	*1935*	786456	860917	109,5	100
1924	1200079	1009744	84,1	93	*1936*	801869	893570	111,4	103
1925	1184364	1024439	86,5	93	*1937*	677231	811744	119,9	105
1926	1056755	936269	88,6	93	*1938*	579245	729655	126,0	113
1927	1050198	945134	90,0	97	*1939*	530145	692509	130,6	98
1928	1089577	988787	90,8	93	*1940*	360876	490156	135,8	
1929	1461206	1370210	93,8	105	*1941*	399727	559684	140,0	
1930	1070274	1061848	99,2	104	*1942*	466032	707339	151,8	
1931	768769	762788	99,2	102	*1943*	249702	376349	150,7	
1932	772095	742915	96,2	97	*1944*	320810	492239	153,4	
1933	812922	857784	105,5	96	*1945*	491155	785384	159,9	
1934	850305	908350	106,8	99	*1946*	587652	1032384	175,7	
					1947	629893	1285610	204,1	

Källa: Arbetsstatistik (ur huvudbok, samt sammanställning Karl Åhrberg 24/11 1934), Robertsfors bruksarkiv, Björklund/Stenlund (1990) för Sundsvallsstatistiken. Se också Bäckström m.fl. (1991), sid 27.

En tendens inom svensk industri under 1920- och 30-talen var rationaliseringar, så också inom sågverks- och massabranschen. Rationalisering kan medföra flera olika konsekvenser varibland ökade inslag av maskiner på bekostnad av arbetskraft vanligtvis belyses. Erfarenheten från Robertsfors under mellankrigstiden är blandad där såväl ekonomiska, tekniska och sociala hänsyn utgjorde grunder för beslut. Redan under sent 1910-tal och delvis i samband med tillkomsten av fackföreningar i Robertsfors menade bruksägare Kempe att lönernas andel av produktionskostnaden steg på ett oroväckande sätt. Om detta skall ses som ett direkt motiv till att rationalisera driften är inte givet, men däremot betecknande för tiden. Den nedåtgående trend i antalet arbetade timmar som beskrivs för åren 1923-1927 i tabell 3 tyder på en aktiv rationalisering samtidigt som marknaderna för främst sågverkets försäljning var osäkra. Bilden är både förrädisk och missvisande om än övertygande. Främst förklaras nämligen förändringen av att antalet arbetare med tillfällig anställning ökade (<8mån) i direkt proportion till den fasta arbetarstammen (>8mån), vilket inte går att utläsa i tabellen ovan. Antalet avlönade arbetare ökade svagt under perioden, men medelavlöningen per år till tillfälligt anställda var stadigt mindre än hälften av den för de fast anställda (se diagram 5 nedan). Rationaliseringen stod alltså att finna i en förändrad relation mellan arbetsgivare och anställda snarare än i teknisk förändring. I och med tillträdet av en ny platschef 1925 kom saken att än tydligare belysas då uppsägning av främst äldre personal genomfördes på grundval av att möjliggöra en jämnare sysselsättning för den fasta arbetarstammen.[68] Trots detta initiativ minskade inte det totala antalet anställda arbetare, men den fasta delen, till vilken ett ingående socialt ansvar var kopplat, beskars. En ökad rationaliseringsgrad är inte påtaglig förrän i samband med ombyggnaden av sulfitfabriken 1929-30. Beslutet var ur förändringssynpunkt främst en fråga om att följa trenden av nya utvecklingsblock[69] inom industrin och därmed en strukturomvandling snarare än en rationalisering av arbetsprocessen. Detta markeras också i den relativa förändringen av lönerna gentemot sågverksarbetarlönerna i Sundsvallsregionen. Den kraftiga uppgången 1929-30 i antalet arbetade timmar är en direkt följd av en

[68] Se Harrysson (1997), a.a. för en ingående diskussion kring frågan.
[69] Se Dahmén E (1950), *Svensk industriell företagarverksamhet. Kausalanalys av den industriella utvecklingen 1919-1939*, vol 1-2, Stockholm. Ak.avh.

kraftig ökning av antalet tillfälligt anställda med lång tjänstgöringstid under året (d.v.s. nära 8 mån) i samband med ombyggnaden av sulfitfabriken.

Direkt efter fabrikens färdigställande och inkörning slog 1930-talsdepressionen igenom på allvar. 1932 förekom direkta lönesänkningar (kolumn 3 i tabell 3) och avtal om hyresersättningarnas inräkning i kontantlönen slöts under "upprörda" förhållanden. Den stigande medelförtjänsten 1933 illustrerar att ersättningarna inräknades.[70]

Diagram 5. Antalet anställda arbetare och årsmedellön (löpande priser) vid AB Robertsfors bruk åren 1923 - 1947.

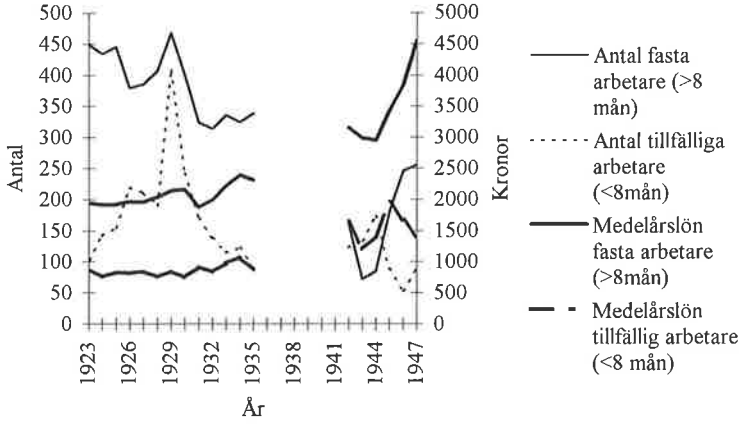

Källa: Arbetsstatistik (ur huvudbok, samt sammanställning Karl Åhrberg 24/11 1934), Robertsfors bruksarkiv.

Återhämtningsfasen fram till 1936 var långsam med en avgörande brytpunkt i samband med sågens nedläggning 1935/36.[71] Kraftigt tilltagande timförtjänster är en direkt följd av sågens nedläggning och genomslaget för sulfitfabrikens ökande effektivitet och produktionsvolymsbaserade löner. Strukturomvandlingen var därmed fullt genomförd. Krigsutbrottet medförde att marknaderna för massa blev svårare att nå och produktionen avtog. Som ersättningsproduktion byggdes

[70] Harrysson L (1997), a.a.
[71] Se Holmström P (1988), a.a. för en genomgång av själva beslutet om nedläggning.

1942 en spritfabrik för leverans till Statliga Bränslekommissionen.[72] År 1943 stod sulfitfabriken stilla och året därpå var den i drift endast sporadiskt. Fabriken lades ner under högkonjunktur 1948. Lönerna under kriget påverkades främst av att kristidstillägg betalades ut. Företaget, som inte var medlem av Svenska Arbetsgivarföreningen följde trots allt föreningens rekommendationer om tillägg på lönerna för såväl arbetare som tjänstemän.[73]
Genom kollektivavtalet blev ingående förmåner på ett tydligt sätt separerade från social service och bidrag av gåvokaraktär, eller vad man kan kalla patriarkal omvårdnad. Statistiken bygger på "Disponentens berättelser", d.v.s. årsberättelse med bokslut, samt där tillhörande bilagor. Innehållet separerar huvudkontorets räkenskaper från brukskontorets. De nedan presenterade uppgifterna härrör enbart från bruksförvaltningens räkenskaper. Vissa överföringar från huvudkontoret vad gäller pensioner är i en del serier bortrensade, men är med i andra. Detta poängteras särskilt i texten.

I enlighet med det ingångna avtalet från 1923[74] påtog sig bolaget att enligt avtal stå för de anställdas sjukvårdskostnader. Närstående familjemedlemmar anslöts 1927. Detta redovisades som omkostnader vid brukskontoret. Bland dessa omkostnader finner vi i övrigt en blandning av service, patriarkal omvårdnad och avtalade förmåner/ersättningar. I service ingår tjänster typ snöröjning och vattenkörning. I patriarkal omvårdnad ingår gåvor och bidrag för vilka

---

[72] Den förre platschefen vid bruket, Karl Åhrberg, satt i Bränslekommissionen och var samtidigt suppleant i RABs styrelse. Kopplingens konsekvenser är outredda.
[73] Styrelsebeslut 2/12 1940 innebar att tjänstemän och förmän fick tillägg enligt grunder från SAF. Styrelsebeslut 4/6 1941 beviljade pensionerade arbetare och änkor tillägg.
[74] Disponentens berättelse Robertsfors AB 1925, Bilaga B, Omkostnader vid Robertsfors.
I brev av den 7 januari 1928 skriver Seth M. Kempe till Karl Åhrberg att i de allmänna bestämmelserna i 1923 års avtal står det endast att "arbetarne bibehållas vid förutvarande förmåner". Disponenten svarade två dagar senare (brev 9 januari 1928 Karl Åhrberg till Seth M. Kempe) med en beskrivning av hur systemet fungerade i Robertsfors:
"Avtalens allmänna bestämmelser rörande läkarevård tillämpas här på så sätt, att arbetare och hans hustru samt övriga till hushållet hörande medlemmar, såsom barn, tjänstefolk, hushållerska och avlönad personal samt orkeslösa föräldrar, erhålla fri läkarevård hos bolagets läkare inom ramen för bolagets kontrakt med honom. Dock erlägger den sjuke vid besök hos läkaren 1:- kr. pr besök, och när läkaren besöker den sjuke 2:- kr. pr besök samt när läkaren besöker den sjuke nattetid 5:- kr. pr besök.
Ackordet omfattar även de i provinsialläkaretaxan §:8 punkt 1 omförmälda extra avgifterna, varemot kirurgiska ingrepp och specialbehandlingar icke innefattas i kontraktet.
Fri skjuts till och från lasarettet erhåller den sjuke, då provinsialläkaren beordrar den sjuke till lasarettet, och lämnas även fri skjuts, då flera besök måste göras å lasarettet såsom följd av det första.".

bolaget inte är skyldiga att stå. I avtalade förmåner och ersättningar ingår de tjänster och bidrag för vilka det finns fastställda avtal, t.ex. ersättning för läkarevård. Gränsdragningsproblem finns alltid, därför kan påpekas att bidrag till sjuk- och pensionskassorna belyses i separata serier, medan t.ex. läkare- och sjukvård betraktas som avtalad förmån. Min redovisning följer indelningen som finns i bilaga 1.

En dominerande s.k. patriarkal organisation utgör basen för uppkomsten av en bruksanda. Den gestaltar såväl kontroll som omsorg och en känsla av samhörighet, något som diskuteras i sista kapitlet. Hur mäter man företeelser av detta slag? Det är svårt att mäta relationers karaktär då de ständigt växer fram,[75] och det är således likvärdigt svårt att bedöma deras innehåll utifrån fixerade mätpunkter. I diagrammen nedan framställs arbetsgivarens sociala åtaganden i siffror. Dess växlingar över tid kan delvis illustrera ett förändrat förhållningssätt till, eller ett förändrat innehåll i, den patriarkala relationen. Huruvida dessa variationer är en konsekvens av påverkbara förändringar eller enkom en effekt av omständigheter bortom de inblandades kontroll kan endast klargöras genom en analys på disaggregerad nivå. Detta sker i senare kapitel.

Diagram 6 visar utvecklingen av kostnaderna för patriarkal omvårdnad, service samt avtalade förmåner vid brukskontoret. Redovisade kostnader är i första hand löpande åtaganden (se bilaga 1), men punktinsatser som uppförande av sjukstuga, skola etc. finns med även om de i första hand belastade huvudkontorets konton. Kostnaden för avtalade förmåner varierade med antalet personer i tjänst. Servicen å andra sidan följde en mängd olika yttre krav, t.ex. antalet barn i skolan, snömängden och väderleken i övrigt, samt större investeringar typ lokaler för nykterhetslogen och sjukstuga. Den patriarkala omvårdnaden följer ett mönster i form av ansvarstagande vid större förändringar inom industrin, t.ex. vid nedläggningen av sågverket.

De kraftiga topparna under början av 1900-talet var större investeringar vid brukets modernisering och uppbyggnad. Den patriarkala

[75] Begreppet "figuration" kan nyttjas för detta skeende, se t.ex. Elias N, (1978), *What is sociology?* London. Elias N, (1989), *Civilisationsteori; del 1 sedernas historia*, Stockholm. Forsberg P, (1995), *Välfärd, arbetsmarknad och korporativa institutioner, en studie av trygghetsrådet SAF - PTK*, Lund. Lic.avh.

omvårdnaden var däremot stabil under lång tid. Slutet av 1910-talet präglades av krigets slut och kris. Fackföreningsrörelsens inträde som part i Robertsfors innebar en viss återhållsamhet och passivitet i samband med att kollektivavtal skulle komma till stånd. År 1923 var avtalsmässigt ett år med löneåterhämtning då ett flerårigt avtal ingicks, men samtidigt inföll en period där fasta arbetare delvis ersattes med tillfällighetsanställda (se diagram 5). Avtalet från 1923 inneslöt avtalade förmåner varför en uppgång i kostnaderna är tydlig. De avtalade förmånerna minskade därefter trendmässigt fram till slutet av 1930-talet. Rörelserna under åren 1926-28 utgjordes av omläggande av förmånerna för tjänstemännen vid bruket. Variationen i patriarkal omvårdnad förklaras främst av att ett antal änkor avled och att nya tillkom. Dess trendmässiga ökning från 1920-talets början till 1930-talets mitt förklaras främst av ett ökat antal pensionärer och änkor med sjuk- och vedförmåner. Den kraftiga toppen 1937 utgörs av att bolaget

Diagram 6. Omkostnader för patriarkal omvårdnad, avtalade förmåner och service av olika art. Bruksförvaltningen RAB åren 1901-1948 (fasta priser).

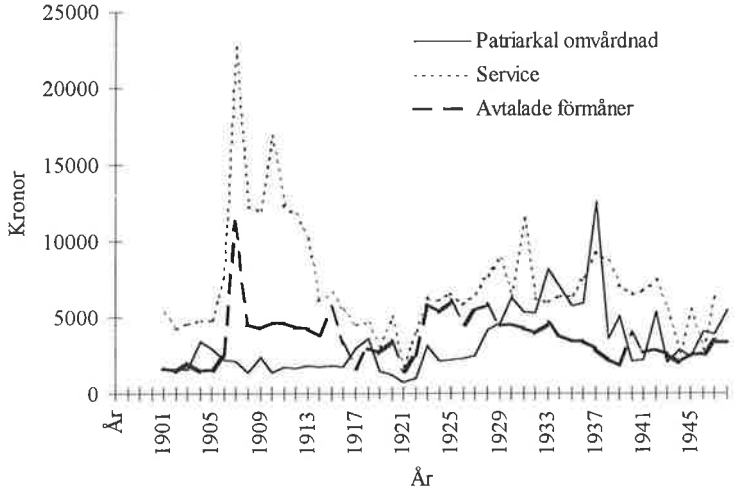

Källa: Disponentens berättelser, RAB 1898 - 1948, Robertsfors bruksarkiv. (Deflator ur Ljungberg J (1990), *Priser och marknadskrafter i Sverige 1885 - 1969. En prishistorisk studie*, Skrifter utgivna av Ekonomisk historiska föreningen, Lund (ak.avh.), såsom medelvärdet av - Träindustri PX31 s514-5 och Massa och pappersindustri, PX41 s516-7. Basår = 1910/12)
Anmärkning. År 1948 Service har inte redovisats då snöröjning detta år inneslöt hela samhället och inte som tidigare endast bruksområden med arbetar- och tjänstemannabostäder. År 1928 Service har extrapolerats som medeltalet av åren 1927 och 1929. 1928 innehöll en oklar insats för byggandet av ett gravkapell i Fredriksfors.

inte längre bidrog till folkskoleverksamheten, men erlade ett engångsbelopp på 5000 kronor för utbildning av ungdomen på orten. 1928-års beslut om uppförandet av ett gravkapell i Fredriksfors och dess kostnader är bortrensat i diagrammet för år 1928, men färdigställandet av kapellet och främst dess port 1932 utgör den mindre toppen detta år.[76]

Sammantaget kan sägas att bolagets åtaganden, utom för pensioner, visade en tydligt avtagande tendens över hela perioden även om den rimligtvis bör ses som två perioder 1900-20 och 1923-48. Bägge perioderna uppvisar mönster av uppgång med följande nedgång. Skälen bakom dem skiljer sig däremot åt. I det förra framstår första världskriget och den påföljande krisen som starka påverkansfaktorer, därtill ändrade förhållanden för möjligheterna till en holistisk personalpolitik utan fackföreningar. I det senare präglas verksamheten av ambitioner till rationalisering och modernisering vad gäller såväl produktionen som personalpolitiken. Depressionen på 1930-talet framstår i denna process snarare som en förstärkande än en utlösande faktor.

Diagram 7 visar hur tjänstemännens vedförmån tillsammans med flera andra förmåner i samband med förluståren 1931-32 drogs in. Arbetarna hade sedan tidigare fått köpa sin ved till subventionerat pris från bolaget. I övrigt gjordes under år 1931 en övergripande värdering av alla förmåner och fria bostäder vilket ledde till en prissättning av allehanda ting, exempelvis antal glödlampor som en approximation av elförbrukningen.[77] Kontanta hyresersättningar utgick endast till de arbetare och änkor som inte bodde i bolagets bostäder. Värderingen av bolagets fastigheter gav vid handen, i jämförelse med kostnaden för likvärdig bostad i municipet, att bolagets totala kostnad för fria bostäder år 1931 var 58.830 kronor. Värderingen i sig slutade på en nästan lika stor summa, men då stod 25% av kostnaden för änkor och pensionärer som ej var i tjänst, 43.666 kronor var för den

[76] Kapellprojektet var långvarigt och byggnaden kunde inte invigas förrän flera år senare. Bl.a. tog portarna i Erik Kempe mycket lång tid att tillverka. Erik Kempe klagade vid flera tillfällen över både fördröjningen och kostnaden, men vid något tillfälle i inledningen av depressionen påpekade han också att de ytterligare kostnader som skulle tillkomma pga av slutförandet kunde vara skönt att slippa för tillfället.

[77] Eftersom bolaget hade egen elproduktion mättes inte förbrukningen för varje enskild användare utan varje produktionsenhet belastades med en del energi såsom fast kostnad i bokföringen.

yrkesverksamma delen av bruksbefolkningen.[78] Situationen 1931 skall således förstås som att antalet anställda med förmånen fri bostad var i paritet med de som uppbar hyresersättning.
Utmärkande för diagram 7 är att en trendmässig ökning följde det ingångna kollektivavtalet 1923 och tillväxten av antalet personer i arbete. Till skillnad från t.ex. pensionsförmåner så utgick hyresersättning/fri bostad till såväl tillfälliga som fasta arbetare och tjänstemän vilket innebar att den kraftiga ökningen av tillfällighetsanställda under andra halvan av 1920-talet, speciellt 1929-30, fick kraftigt genomslag i kostnaderna för bolaget.

Diagram 7. Utgående vedförmåner och hyresersättningar vid AB Robertsfors bruk åren 1910 - 1948 (fasta priser).

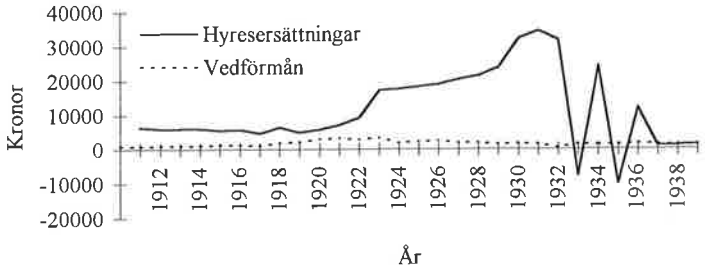

Källa: Disponentens berättelser, Huvudbok, RAB 1901 - 1948, Robertsfors bruksarkiv. (Deflator ur Björklund J & Stenlund H (1990) 1914=100.)

Tjänstemännen fick sina förmåner indragna först och mot kompensation i ökad lön. Detta genomfördes i samband med att lönerna för tjänstemännen, från Erik Kempe till yngste kontorist, sänktes med ca. 15% år 1932 pga. de depressiva tiderna. För arbetarkollektivet kom den genomförda värderingen att utgöra ett viktigt underlag för den i många avseenden tuffa förhandling som ledde fram till bostadsförmånernas omformande till kontantlön. Lönerna för arbetarkollektivet sänktes under depressionen men kom i likhet med för tjänstemännen att balanseras av att lönerna räknades upp när förmånerna inkluderades. Förfaringssättet var inget unikt för

[78] Värdering av bostäder genom en kommitté bestående av representanter för fackföreningarna och bolaget per den 10 oktober 1931. Inventering och värdering av övriga förmåner 9 november 1931. RAB.

Robertsfors utan löpte genom hela branschen. Skillnaden låg snarast i att saken löstes förhandlingsvägen, till slut med hjälp av förlikningsman i Stockholm, medan de till Pappersmasseförbundet anslutna bolagen löste det genom en utbredd konflikt under 1932.[79] Kostnaden för år 1934 utgörs av kompensation för innehållna bidrag för två månader som löpte under det tidigare avtalet och därför fick betalas retroaktivt. 1936-års kostnad härrör troligtvis från en kompensation till disponent Åhrberg för hans tillmötesgående att sänka sin lön trots individuellt avtal med fem års löptid.

Bolaget erlade skatter till Bygdeå kommun och kronan. Extra skatter debiterades under krigs- och depressionsåren 1915 - 1922, samt marginellt under depressionsåren 1930-1934. Det är uppenbart att perioden 1918 - 1923 var exceptionell. Fram till 1919 redovisades goda vinster under stor omsättning, för att 1921 vändas i stor förlust och kraftigt fallande omsättning (se diagram 1).

Diagram 8. Totalt inbetalda skatter AB Robertsfors Bruk 1906 - 1937, (fasta priser).

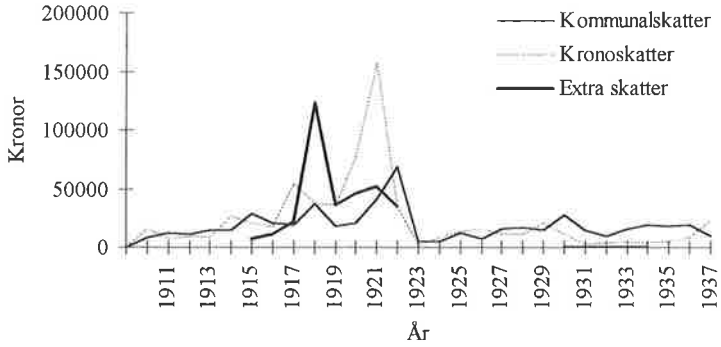

Källa: Huvudboken, AB Robertsfors Bruk, bruksarkivet. (Deflator ur Björklund/Stenlund 1990, regionalt prisindex Sundsvall. 1914=100.)

Diagram 9 visar att AB Robertsfors Bruks betydelse för municipalsamhällets ekonomiska utfall, även efter bruksområdets införlivande år 1939, var begränsat. Den största delen av bolagets skatter gick till

[79] Olsson T, (1980), *Pappersmassestrejken 1932. En studie i facklig ledning och opposition*, Lund, ak. avh.

kronan och Bygdeå kommun (diagram 8). Företagets skatteinbetalningar ökade visserligen till municipet, detsamma gällde för arbetare och tjänstemän bosatta i bolagets bostäder på bruksområdet. Det kraftiga hoppet under 1940-talet förklaras dock främst av att skattesatsen fördubblades först 1941 (till 1%) och sedan 1942 (till 2%), för att 1944 återigen sänkas till strax över 1941 års nivå (1,3%).

Diagram 9. Inbetald skatt till Robertsfors municipalsamhälle åren 1931-1947, samt lokala aktiebolags andel av denna skatt i kronor (främst RAB).

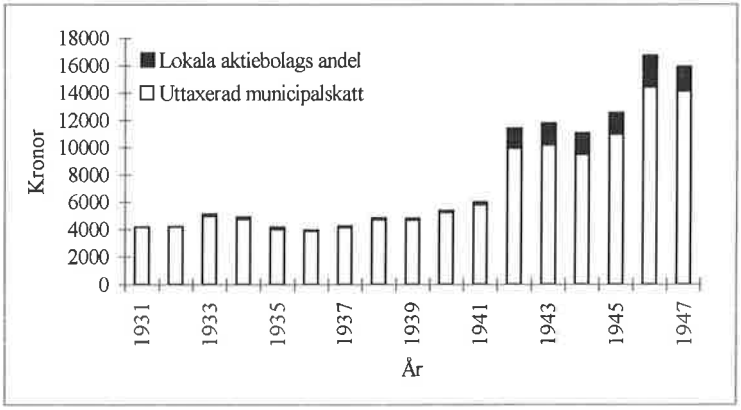

Källa: Utredning gjord av Skogs- och bruksförvaltningen AB Robertsfors, Waldemar Zetterberg 17/10 1945. RAB, "Utdebitering av mcp.-skatt på gr. av taxeringar." Kompletterad med uppgifter från huvudboken för åren 1946-47.

I och med denna kvantitativa exposés slut skall fokus istället läggas på utvecklingen av pensioneringsformerna inom bolaget.

Pensionssystemens framväxt 1900 -1948

Diagram 10 visar bolagets pensionskostnader under perioden inklusive bidragen till pensionskassans verksamhet. Topparna vid åren 1917 och 1937 utgör två bidrag á 100.000 kronor till den lokala pensionskassan. Den starkt tilltagande trenden från 1923 och framåt präglade dels ökade direkta åtaganden från företagets sida, dels infriandet av utfästelser till en allt äldre arbetskraft. Den kraftiga stegringen 1934 härrör från tjänstemännens koppling till SPP (Svenska Personal-Pensionskassan) detta år. Fluktuationerna runt 1937 - 39 speglar nedläggningen av sågverket och utlovade förtidspensioner samt anslutningen av arbetarna till APK (Arbetarepensionskassan).

Diagram 10. Kostnader för pensioneringsändamål av tjänstemän och arbetare. Bruksförvaltningen RAB åren 1899-1946.

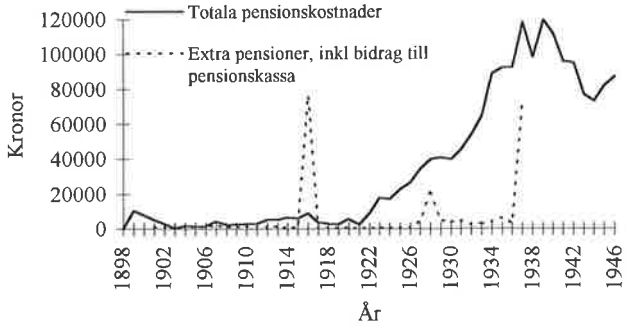

Källa: Disponentens berättelser, RAB 1899-46, (deflator ur Ljungberg J (1990) såsom medelvärdet av - Träindustri PX31 s 514-5 och Massa- och pappersindustri PX41 s 516-7, 1910/12=100).

Ålderdomsförsörjningen vid Robertsfors Bruk i Västerbotten var fram till min undersökningsperiods början av samma karaktär som vid de flesta andra industrier baserad på ägarens och dennes ställföreträdares godtycke. Vissa yrkesgrupper hade en gynnad position genom tidigt bildade yrkeskassor. I Robertsfors fanns en sådan för smederna, Hammarsmedskassan. Denna reglerades genom hammarsmeds- och masmästarförordningar vilka garanterade smederna sysselsättning även när driften vid bruket tillfälligt avstannade.[1] För det stora flertalet

[1] Isacson M, (1991), a.a. sid 20.

byggde ålderdomsförsörjningen trots vissa tidiga initiativ på fortsatt arbete långt in på ålderdomen. En pension gjorde man sig förtjänt av genom troget hårt arbete som lett till minskad arbetsförmåga. Vanligt var därför att arbetsgivaren påtog sig visst försörjningsansvar för efterlevande och vid olycksfall, men även här var godtyckligheten och nådegåvekaraktären ofta i förgrunden. Legostadgan krävde visst ansvar i förhållande till den "fasta arbetarstammen", en kategori som tydligast utmärkte sig som yrkeskunnig, begränsad i antal, samt definierad av bruksledningen genom olika former av privilegier/förmåner. I takt med att bruken ändrade karaktär under slutet av 1800-talet både storleksmässigt och ifråga om inriktning och diversifiering ökade antalet som kunde definieras som tillhörande den "fasta arbetarstammen".

Den första tiden

På väg mot de första stadgarna

Julhelgen år 1898 var överståndeη. Representanter för arbetarna vid AB Robertsfors Bruks (RAB) olika avdelningar hade redan innan jul kallats till ett sammanträde angående regleringen av företagets pensionsfond att avhållas den 27 december. Grundplåten var en donation på 20.000 kronor från Fredrik Jacobsen, den förre ägaren vid bruket.[2] Det första sammanträdet hölls i skolsalen. Sammankallande var förvaltaren vid bolaget, J.O Nordstedt. På mötet beslutades om tillsättandet av en kommitté att utreda och föreslå stadgar för hur pensionsfonden skulle skötas. Till kommittén valdes Nordstedt som ordförande, pastor J.A. Klum som sekreterare, samt tre arbetarrepresentanter från respektive verkstad och sågverk.[3] Kommitténs sammansättning hade alltså klar arbetarmajoritet. Pensionsfondens första möte hölls två månader senare, men inga förslag till stadgar hade framställts. Mötet präglades istället av ren handläggning där förslag på vilka som var pensionsberättigade togs upp till diskussion och beslut. Bristen på stadgar medförde att en skriftlig

[2] Ur första stadgarna från 16/4 1900 §2. Förmodligen var SMK intresserad av att få pensionsfonden reglerad.

[3] Protokoll vid Pensionsfondens delägares (RAB) sammanträde 27/12 1898.

överenskommelse om rätten att avgöra vilka som tillhörde den fasta arbetarstammen och därmed pensionsfonden mellan den förre ägaren Fredrik Jacobsen och den nye ägaren Seth M. Kempe istället gällde.

> "Härmed bemyndigas Grosshandlaren Herr Seth M. Kempe eller den han därtill utser att afgöra hvilka arbetare, som tillhöra Robertsfors och Sikeå fasta arbetarpersonal och således äro delegare i pensionsfonden."[4]

Utdelningsförslaget hade förberetts av förvaltare Nordstedt och bifölls i stort sett utan ändringar av mötet. Förslaget innebar att de influtna räntemedlen på pensionsfonden delades ut till fullo.[5] Den svåra frågan att avgöra synes inte ha varit pensionens storlek eller pensionsfondens likviditet och tillväxt, utan vilka som skulle vara berättigade en pension. En rättvis fördelning av understöden var viktigare än frågan om systemets framtida konstruktion och funktion.[6]

Denna första kommittés arbete rann ut i sanden. Dess aktivitet synes istället ha fungerat som en legitimering av en ur pensionssynvinkel godtycklig verksamhet styrd av bolaget. I samband med att en ny förvaltare, Herman Anrep, tillträdde 1899 fick frågan nytt liv. Vid januarimötet 1900 framställde han, som ny ordförande i pensionsfonden, två spörsmål.[7] För det första huruvida det senaste årets räntemedel skulle läggas till kapitalet eller delas ut. Beslutet blev det senare och utfallet i enlighet med ett av ordföranden och sekreteraren, pastor Klum, i förväg uppgjort förslag. Antalet pensionsberättigade hade jämfört med föregående år växt betydligt och för att vara säker att inga hoppades över lät man beslutet fattas över två möten.[8] För det andra önskade han att en ny kommitté tillsattes för att återuppta arbetet med ett reglemente vid brukets anläggningar, men nu för en pensionskassa. I den nya kommittén minskade arbetar-

---

[4] Avtal 28/3 1898 förmodligen i samband med överlåtelsen av bolaget 1897-1900. Delägare skall i detta sammanhang förmodligen betraktas såsom berättigade understödstagare.

[5] Formeln för detta var således: Ränteavkastning / antal pensionsberättigade = pensionens storlek.

[6] De första pensionsberättigade var 2 arbetande kvinnor, 31 änkor och 15 män. Protokoll vid Pensionsfondens delägares (RAB) sammanträde 1/3 1899.

[7] Protokoll vid Pensionsfondens delägares (RAB) sammanträde 7/1 1900.

[8] 59 män, 39 änkor, samt 3 barn. Protokoll vid Pensionsfondens delägares (RAB) sammanträde 7/1 1900. Brev Anrep t. SMK 31/12 1899.

representationen.[9] Mo & Domsjö AB:s pensionsstadgar som utgjorde en förebild lästes upp för mötet.[10] Anrep ville att deltagarna skulle fundera över saken fram till nästa möte, men själv ansåg han att: "Det kan vara på tiden att få denna sak afgjord och sker det ej i vinter, så lär det knappast bli av."[11] Han satt som ordförande och pastor Klum som sekreterare. Ny i kommittén för bolagets räkning var skogsfaktor Anders Lindfors.[12] Nytt var också att kommitterade även kom från de omgivande byarna något som illustrerade tillväxten hos företaget och bruksägarens ambitioner att införliva trakterna runt bruket i dess verksamhet. Kommittén speglade hur bolaget försökte balansera inflytandet i den nya pensionskassan mellan bolag och arbetare, och mellan centralort och omgivande byar. I en stadgestyrd pensionskassa var möjligheterna till direkt bolagsstyrning mindre, men framförallt synligare.[13]

Till skillnad från den första kommittén arbetade den nya snabbt. Redan i april samma år (1900) hölls ett sammanträde för alla delägarna, d.v.s. de pensionsberättigade, med stadge- och delägarfrågan på dagordningen.[14] Beslut fattades över två inom 10 dagar på varandra följande möten.[15] Seth M Kempe önskade att ändra på två punkter i förslaget, men dessa hade inte anlänt i tid varför kassan officiellt bildades men att utrymme lämnades för Kempe att ändra skrivningen på sätt som behagade honom.[16] Till styrelse valdes, förutom Anrep som ordförande enligt stadgarna, samma sex ledamöter vilka ingått i den tidigare kommittén. Pastor Klum valdes till kassaförvaltare mot en

---

[9] Totala antalet ledamöter minskade från 8 till 7.

[10] Se Nordström G (1993), *Mo och Domsjö och arbetareorganisationerna intill 1940*, Uppsala. Lic.avh. för en diskussion om utvecklingen vid de övriga Kempeverken.

[11] Brev Anrep t. SMK 31/12 1899.

[12] I protokoll 7/1 1900 benämnes skogsfaktorn med namnet Axel, medan han i protokoll 16/4 benämnes Anders.

[13] Detta förfarande blir intressant i belysning av storsint omtanke i framgång och tillväxt, men återhållsamhet i motgång. Seth M. Kempe var under rationaliseringstiderna på 1920-talet uppenbart mest intresserad av att stödja centralorten Robertsfors, brukets hjärta. Ur korrespondens 1925-27 till platschefen Åhrberg framgår detta tydligt. Se även Holmström (1988), a.a. och Bäckström H m.fl. (1991), *Arbetslivet vid Robertsfors sulfitfabrik åren 1904 - 1948*, skrift utgiven av ABF:s studiecirkel "Arbetslivets historia", Robertsfors.

[14] Protokoll vid Pensionsfondens delägares (RAB) sammanträde 16/4 1900.

[15] Protokoll vid Pensionskassans delägares (RAB) sammanträde 26/4 1900.

[16] Brev Anrep t. SMK 14/4 1900.

ersättning av 50 kronor per år. Vid bägge de konstituerande mötena fick arbetarna anhålla om att bli antecknade som delägare. Antalet delägare var efter första mötet 86 stycken för att vid andra mötet växa med ytterligare 23. Alla var män mellan 22 och 53 års ålder.[17]

Ändamålet med kassan var att trygga delägarnas försörjning vid ålderdom eller invaliditet. Det drogs en skiljelinje mellan understöds- och pensionsberättigade såtillvida att kassans finansieringsform innebar att inga utbetalningar kunde göras till de som av olika orsaker inte kunde bli delägare. För dessa personer, dvs. redan "pensionerade" fasta arbetare med eller utan nedsatt arbetsförmåga utbetalades endast understöd av maximalt 40 kronor per år. Till änkor och oförsörjda barn till avlidna fasta arbetare betalades understöd efter pensionskassans styrelses beslut i varje enskilt fall. Riktlinjen för dessa beslut var "såsom varande de mest behöfvande".[18] Till de ovan beskrivna ändamålen användes den sedan tidigare existerande pensionsfondens avkastning. För de som blev aktiva delägare i pensionskassan tillkom att betala avgifter som var åldersgraderade från 2:50 kronor per år mellan 21-26 år till 19 kronor per år för de mellan 46 och 55 år. Brukets införande av kontantlön var avgörande för möjligheten att organisera en pensionskassa som ett sätt att genom avgifter (löneavdrag med lika bidrag från bolaget) spara till en pension. Skyldigheter och rättigheter hängde intimt samman genom att inbetalade avgifter gav rätten till en livslång livränta. Pensionsåldern var 55 år och pensionen lika för alla satt till ett minimum av 50 och maximum av 200 kronor beroende av kassans ekonomiska ställning.

Grosshandlare Kempes intresse för en pensionskassa vid bruket kan betraktas på flera sätt. Han var av samtiden betraktad som en arbetsgivare med mycket höga krav och ambitioner på rättvisa i förhållningssättet till de anställda. I ett brukssamhälle som Robertsfors, där bolaget var helt dominerande, sökte han upprätthålla en helhetssyn i relationen mellan företag och samhälle[19] (se tidigare kapitel). I ett

---

[17] Protokoll vid Pensionskassans delägares (RAB) sammanträde 16/4 1900.

[18] Protokoll vid sammanträde med delägarna i Aktiebolaget Robertsfors Arbetares pensionskassa (RpK), den 20/12 1903.

[19] I Bäckström m.fl. (1991), a.a. tas flera exempel upp kring hur herr Kempe allvarligt tar itu med sina tjänstemäns agerande gentemot arbetarna.

rättsligt system där arbetsgivaren var mer eller mindre skyldig att kvarhålla de äldre trotjänarna till följd av legostadgans föreskrifter innebar ett pensioneringssystem att äldre arbetare kunde förmås, eller ges tillfälle att, sluta arbeta eller åtminstone gå ner i arbetstid utan att hamna i akuta försörjningssvårigheter. Det delade finansieringsansvaret gav en möjlighet att utge högre pensioner och framdriva en idé om 'hjälp till självhjälp', samtidigt som delägarskapet i pensionskassan utgjorde en rättighet baserad i uppfyllandet av vissa tydligt formulerade skyldigheter. Det måste givetvis lyftas fram att stadgarna i pensionskassan på olika sätt gav bolaget kontroll över dess verksamhet. Inte minst genom att bolagets platschef (förvaltaren) (§7) stadgades som ordförande och att pensionskassans kontanta medel ej fick placeras utan godkännande från disponenten, d.v.s. grosshandlaren själv (§8). Ett känt faktum var att pensionskassor vid denna tid ofta tvingades placera sina kontanta medel i reverser hos företaget vilket innebar att om företaget gick överstyr var medlen om än inte förverkade så lågt prioriterade. Den lagstiftning kring understödsföreningar som tillkom 1912 var en effekt av bl.a. dåliga säkerheter för gjorda pensionsutfästelser och medelsplaceringar.[20] Ett inslag i Kempes organisationsfilosofi var i form av ett skötsamhetsideal reglerat genom möjligheterna att utesluta delägare från pensionskassan, utan att ersätta dem för insatta medel, ifall de uppvisade ett lastbart eller på annat sätt förargelseväckande beteende (§6). Den första organiserade pensionslösningen vid bruket stod därför på vad vi kan kalla en fullständigt antastbar grund.

Tiden fram till registrering av pensionskassan enligt 1912-års lag om understödsföreningar

Den administrativa flexibiliteten i AB Robertsfors Arbetares Pensionskassa (Rpk) var stor och eventuella misstag rättades snabbt till. I flera avseenden krävdes att kassan fick erfarenhet av att driva verksamheten. Vid ett möte i slutet av 1901 uppdagades exempelvis att två arbetare vilka hade nått pensionsåldern 55 år ej erhållit pension. Det beslutades att dessa skulle få dubbel pension vid kommande

[20] Kungl. Maj:ts Propositioner. Nr 2 1912.

utbetalningstillfälle.[21] Vid samma möte beslutades att en arbetare som fått diagnosen sinnessjuk inte skulle få sin pension utbetald eftersom han var tillfälligt förklarad omyndig. Pensionen sattes istället in på ett räntebärande konto. Om personen aldrig återhämtade sig skulle de avsatta medlen återgå till pensionskassan. Det fanns inget rum i kassans stadgar som medgav ett sådant förfarande. Året därpå utsattes stadgarna för prövning ifråga om uteslutning för första gången. Med utgångspunkt tagen i §4 uteslöts en arbetare från Sikeå pga att han inte hade fullgjort sin skyldighet att betala avgifter. Eftersom inbetalningsperiodiseringen var juli respektive september får man anta att kassaförvaltaren väntade in i det sista med att anmäla underlåtenheten att betala. Antagandet grundas i att sammanträdet vid samma tillfälle beslutade om att de anställda som under året fyllde 21 år men ännu inte inträtt i kassan skulle få respit t.o.m. årsmötet i februari året därpå.[22] Den vid sammanträdet uteslutne arbetaren fick 1907 möjlighet att återinträda i pensionskassan mot att han som kompensation för ej inbetalda avgifter under perioden sedan uteslutningen erlade dessa (22:50 kr.) plus ränta.[23] Några vidare åtgärder förekom ej. Under 1907, för att gå händelserna i förväg, tillstötte problemet att arbetare som hade varit anställda under längre tid än det i stadgarna stipulerade ett år för medlemskap i pensionskassan önskade inträde. Styrelsen valde den mjuka vägen och föreslog årsmötet att bevilja deras inträde mot att årsavgifterna för tiden sedan de anställdes betalades in.[24] Detta beslut fungerade sedan som ett prejudikat vilket flera referenser till beslutet ger besked om.[25] Styrelsen skapade sig således ett tolkningsutrymme och årsmötet i februari 1908 gav det sin välsignelse.[26]

Vid pensionskassans årsmöte 1903 omvaldes den sittande styrelsen. Som ordförande satt den ställföreträdande förvaltaren vid bruket, inspektör V. Hörnström, i väntan på att den nye förvaltaren Manus

---

[21] Protokoll vid sammanträde delägarna i RpK, den 8/12 1901.

[22] Protokoll vid sammanträde delägarna i RpK, den 13/12 1902.

[23] Protokoll vid sammanträde med styrelsen för i RpK, den 22/2 1907.

[24] Protokoll vid sammanträde med styrelsen i RpK den 18/12 1907.

[25] Bl.a. i protokoll vid sammanträde med styrelsen i RpK den 23/2 1911.

[26] Protokoll vid sammanträde med delägarna i RpK den 26/2 1908.

Bagge skulle tillträda.[27] Under mötet valdes därtill en kommitté för att utreda frågan om en sjuk- och begravningskassa för arbetarna och deras familjer direkt ansluten till pensionskassan. Kommitténs uppgift var att framställa ett förslag till stadgar.[28] Ett tidigare försök av kommittébildning hade gjorts redan vid årsmötet 1902.[29] En sjukkassa ansluten till pensionskassan blev aldrig organiserad, men däremot bildades en sjuk- och begravningskassa separat år 1905.[30] De kommitterade, vilka i stor utsträckning sammanföll antingen med deltagarna i de tidigare tillsatta kommittéerna, i pensionskassans styrelse eller som revisorer, synes ha utgjort något av en pensionskassans elit.[31] Denna bild förstärks av att det i en så viktig fråga som en förändring av §5 i stadgarna (vilka som var pensionsberättigade) överläts på styrelsen att ta första beslutet. Med andra ord röstade delägarna för en stadgeförändring in blanco för att vid nästa årsmöte kunna avgöra frågan slutgiltigt.[32] Förfarandet kan ställas i skenet av organisationens uppenbart stora flexibilitet eller, alternativt, en uppgivenhet från delägarna i frågan om att kunna påverka utfallet. Vid det följande årsmötet skapade valproceduren till styrelsen vissa problem och därför krav på uppfinningsrikedom. Det enligt stadgarna ordnade systemet med att två ledamöter avgick och två omvaldes haltade till följd av att stadgarna utgick från att systemet skulle vara i funktion redan efter ett år. Vid sammanträdet fick det därför lottas om vilka som skulle avgå. De avgående omvaldes varför problemet löstes utan konflikter. Den hittills ende sekreteraren pastor Klum avgick på egen begäran ur styrelsen.[33] Han satt däremot kvar som sekreterare och kassaförvaltare ända till 1913 då han flyttade till annan ort. Pastor Klum ersattes av bolagssekreteraren J.E. Bahr på bägge posterna.[34]

---

[27] I och med sammanträdet 27/2 1904 övertog förvaltare Manus Bagge ordförandeskapet.

[28] Protokoll vid sammanträde delägarna i RpK, den 28/2 1903.

[29] Protokoll vid sammanträde delägarna i RpK, den 2/2 1902.

[30] Registrering av AB Robertsfors bruks sjuk- och begravningskassa 1905, ändrade stadgar 1911 till följd av ny lagstiftning och nedläggning i samband med sjukkassereformen 1931.

[31] Som kuriosa kan nämnas att sammanträdet beslutade att inköpa kassans första "särskilda" kassabok.

[32] Protokoll vid sammanträde delägarna i RpK, den 27/2 1904.

[33] Protokoll vid sammanträde med delägarna i RpK, den 27/2 1904.

[34] Protokoll vid sammanträde med delägarna i RpK, den 19/12 1913.

Vid styrelsemötet i december 1904, som vanligt förlagt till brukskontoret, kom man fram till att ett moment (det andra) i stadgarnas §5 skulle strykas. Förslag fanns från såväl övriga ledamöter som ordföranden, varvid de förras bifölls även av ordföranden.[35] Årsmötet 1905 biföll, men kringgick återigen stadgarna genom att beskära §5 på ytterligare en sats utan beslut vid två på varandra följande årsmöten.[36] Styrelsens tolkningsföreträde framstod allt tydligare. I förhållande till nämnda §5 intog styrelsen ståndpunkten att dela året så att de med födelsedag före 1 juli fick åtnjuta pension från halvårsskiftet medan de med födelsedag efter 1 juli blev pensionsberättigade först vid årsskiftet. Den uppenbara generositeten gentemot tidigt på året födda förstärktes ytterligare genom att de födda före 1 juli ej behövde betala avgift för sitt pensioneringsår, medan de födda mellan 1 juli och 1 september betalade halv avgift och de födda efter 1 september betalade hel avgift.[37] Tolkningsförfarandet togs varken upp som stadge- eller policyfråga på något delägarsammanträde och levde kvar ända fram till mitten av 1910 då en restriktivare linje antogs. Styrelsen framställde då som sin uppfattning att avgifterna skulle erläggas för hela det år under vilket delägarna fyllde 55 år, samt att pension inte skulle betalas ut förrän nästföljande år.[38] Pensionsbeloppen från den allmänna fonden var satta till minimibeloppet enligt stadgarna; 50 kronor per år.[39] Beloppet var visserligen mer än tre gånger så högt som det behovsprövade understödet från grundfonden, men ändå lågt och ett avsevärt avsteg från den tidigare lönen om det var avsett att ge fullständig ålderdomsförsörjning. För de flesta innebar pensionskassan att de garanterade sig en försörjning (och därmed undanröjde behovet av fattigvård) utifall deras arbetsförmåga på ett eller annat sätt minskade, inte full försörjning vid en pensionering. Formuleringen "bidraga till /..../ försörjning" i stadgarnas §1 understryker en sådan tolkning. I första hand var arbetet fortfarande den dominerande försörjningskällan

---

[35] Protokoll vid sammanträde med styrelsen i RpK den 14/12 1904.

[36] Protokoll vid sammanträde delägarna i RpK, den 28/2 1905.

[37] Protokoll vid sammanträde med styrelsen i RpK den 17/6 1905.

[38] Protokoll vid sammanträde med styrelsen i RpK den 20/6 1910.

[39] Protokoll vid sammanträde med delägarna i RpK den 14/12 1905.

för 55-åringarna, men de kunde kompensera åtminstone en del av det inkomstbortfall som många fick till följd av utslitna kroppar i kombination med ackordsarbete. Bidragen från pensionskassan var därför snarast en försäkring mot vad som i socialförsäkringssammanhang kallas för invaliditet, dvs. bristande arbetsförmåga. Till denna kopplades såväl psykisk som somatisk sjukdom samt ålderdom.[40] Pensionsbeloppet var så sent som vid 1912 års utbetalning 25 kronor,[41] för att först 1913 höjas till stadgarnas minimibelopp om 50 kronor. 1914 höjdes pensionsbeloppet till 60 kronor i samband med en donation från Grosshandlaren.[42]

1908 beslutades att kassans första medlemsbok skulle framställas. Den skulle innehålla delägarens erlagda avgifter, mottagna pensioner och pensionskassans stadgar.[43] Boken blev färdig året därpå. Beslutet att framställa en medlemsbok lyfte fram frågan om inte stadgarna borde ses över. Förslag om stadgeändringar, som framställdes av några delägare medförde ett visst meningsutbyte i styrelsen.[44] När förslaget kom upp till behandling vid kommande årsmöte diskuterades berörda paragrafer ingående. Det var uppenbart att förslagsställarna genom sina ändringar försökte få till stånd en förskjutning av inflytandet över pensionskassan. För det första, vilket genomfördes, ändrades ordalydelsen i §5 från "förvaltarens pröfning" till "förvaltarens och styrelsens pröfning". Ändringens faktiska betydelse för inflytandet i kassan var förmodligen marginell eftersom förvaltaren fortfarande hade möjlighet att stoppa för honom och bolaget mindre önskvärda beslut. Däremot, sett ur ett perspektiv av att försöka locka nya delägare till kassan, förefaller formuleringen ha varit viktig. En förändring som ytterligare pekade i denna riktning var ändringen i §9 där bestämmelser

---

[40] Exempel finns att finna vad gällde psykisk sjukdom (se not 25), somatisk sjukdom i styrelseprotokoll 14/12 1905. För ålderdom fanns definitionen redan i stadgarna. Se Olsson L, (1986), *Gamla typer och nya produktionsförhållanden. Om rationalisering och medbestämmande, åldrande och solidaritet bland typografer i Sverige från slutet av 1800-talet till omkring 1960*, Lund, om typografernas invaliditets- och begravningshjälpsfond. Den fonden var att likna vid RABs pensionskassa vad gällde inbetalningar till den allmänna fonden, men vad gällde utbetalningar till grundfonden.

[41] Protokoll vid sammanträde med styrelsen i RpK den 20/12 1911.

[42] Protokoll vid sammanträde med styrelsen i RpK den 19/12 1913.

[43] Protokoll vid sammanträde med delägarna i RpK den 26/2 1908.

[44] Protokoll vid sammanträde med styrelsen i RpK den 10/12 1908.

skrevs in om möjligheten till slutna omröstningar. Förslagsställarnas ambition blev ännu tydligare när §§ 6, 8 och 10 diskuterades. I alla dessa fall stoppades föreslagna ändringar sedan brukets ägare "förklarat sig ej kunna vara med om dess utgående ur stadgarna"[45] i förhållande till § 6 (sunt leverne) och 10 (vetorätt vid stadgeändring), samt att det moment i § 8 som föreslogs förändrat innehöll bestämmelsen om att medelsplaceringen inte kunde ske utan disponentens prövning och godkännande. Den senare ändringen bifölls inte heller av styrelsen.

Ny medlemsbok och förändrade stadgar, men vilket inflytande hade Grosshandlare Kempe egentligen på pensionskassans förehavanden? Ett exempel gavs ovan ifråga om 1909 års stadgeändringar. Det exemplet var en maktdemonstration. Ett annat visade Kempe i en annan position och relation i samband med ett självmordsfall 1909. Styrelsen för pensionskassan kunde inte, trots ingående diskussioner, besluta sig för huruvida änkan efter den avlidne skulle få en pension eller inte. Styrelsens åsikter gick isär. Problemet låg i om självmord skulle betraktas som ett utträde ur kassan och därmed endast ge inbetalda avgifter tillbaka, eller betraktas som ett normalt dödsfall och att änkan skulle få mottaga pension till sin död. Kempes åsikt inhämtades i frågan eftersom stadgarna inte gav några riktlinjer.[46] Kempes syn gick emot förvaltarens då han menade att pension skulle betalas till änkan. Hans restriktion var att avgifterna till kassan skulle vara inbetalda t.o.m. år 1909. Om så inte var fallet skulle endast årsavgifterna betalas tillbaka och pensionen anses förverkad.[47] Hans ställningstagande blev ledande. Rättvisa var en fråga om vad som var bestämt på förhand genom löfte eller avtal, och skulle inte ändras i efterhand. Om ena sidan uppfyllde sina skyldigheter skulle också andra sidan göra så. Detta var ett ständigt återkommande tema vid uppblossande konflikter och tvister.

I och med styrelsesammanträdet i december 1909 intog den nya platschefen vid bruket, disponent Sten Grapengiesser, positionen som

---

[45] Protokoll vid sammanträde med delägarna i RpK den 20/2 1909.

[46] Protokoll vid sammanträde med styrelsen för i RpK den 24/4 1909.

[47] Protokoll vid sammanträde med styrelsen för i RpK den 15/5 1909.

ordförande i pensionskassan.[48] Till skillnad från sina företrädare lyckades han under 1910-talet få Seth M. Kempes fulla förtroende och därmed ökad handlingsfrihet. Denna position tillkom i princip enbart honom, hans efterträdare disponent Karl Åhrberg, disponenten Åke Belfrage vid Dal, och koncernens skogschef Vilhelm Ålund.[49]

Redan från början kan man i protokollen utläsa en uppryckning i pensionskassans verksamhet i och med hans tillträde. Antalet möten ökade. Till skillnad från tidigare beslutades i styrelsen att sekreteraren skulle upprätta den styrelseberättelse som krävdes enligt stadgarna. Han skulle göra det med ledning av den avgivna revisionsberättelsen för året.[50] Grapengiesser skötte planeringen av Robertsfors föreläsningsförening parallellt. I samband med införandet av 1913-års allmänna pensionsförsäkring hölls en föreläsning på ämnet av rektor A Bexelius från Umeå.[51] Efter en tid som ordförande påpekade disponent Grapengiesser att antalet delägare borde öka.[52] Tanken delades av Kempe vars ambition i andra sammanhang var att alla, eller åtminstone majoriteten, i den fasta arbetarstammen skulle vara delaktiga i och skyddade av bolagets sociala arrangemang.

Från registrering till upplösning 1915 - 1943

Kassan registreras

1913 inledde i samklang med beslutad lagstiftning för understödsföreningar en ny fas i AB Robertsfors Arbetares Pensionskassas historia. Vid punkt tre i styrelsens protokoll kan läsas: "Beslöt styrelsen anmäla till årsmötet den nya lagen om pensionskassa för den händelse mötet ville vidtaga några åtgärder för kassans

---

[48] Protokoll vid sammanträde med styrelsen för i RpK den 20/12 1909.

[49] Holmström (1988), a.a. sid 46ff.

[50] Protokoll vid sammanträde med styrelsen för i RpK den 20/2 och 27/2 1910.

[51] Föreläsningsprogrammet för Robertsfors föreläsningsförening år 1914. Rektor A Bexelius 3/1 1914 "Lagen om allmän folkpensionering".

[52] Protokoll vid sammanträde delägarna i RpK, den 24/2 1912. Styrelseberättelse för 1912 för A.B. Robertsfors Arbetares Pensionskassa framlagd vid årsmöte 16/2 1913.

inregistrering enligt denna lag".[53] Ordföranden hade ett särtryck av lagen och redogjorde vid det följande årsmötet för vilka möjligheterna var vad gällde en registrering av kassan. Årsmötet beslutade att ett förslag till nya stadgar för registrering skulle framställas.[54] För bolagets räkning var det viktigt att upprätthålla såväl kontroll av pensionskassan som en positiv image hos delägarna även efter kassans registrering. Kempes donation om 50.000 kronor 1913 kan tolkas som en sådan image- och kontrolluppehållande ansats.[55] Donationen var väl avvägd tidsmässigt eftersom kassan 1912 för första gången sedan starten tvingades lyfta medel från sitt kapital för att uppfylla pensionsutfästelserna, d.v.s. räntemedlen förslog inte att täcka pensions- och understödskostnaderna för 1913. Ordföranden tog sig an uppgiften att formulera en "tacksamhetsskrifvelse".[56]

Frågan om registrering var inget brådskande. Styrelsen väntade på information från Socialstyrelsen angående en normalplan för registrering, men ännu när årsmötet 1914 hölls hade ingenting anlänt.[57] I mitten av 1914 kom information från Socialstyrelsen för hur kassans stadgar måste ändras för registrering enligt 1912 års lag om understödsföreningar. Informationen låg som grund för det förslag till ändrade stadgar som presenterades.[58] Årsmötet 1915 beslutade efter noggrann genomgång av förslaget att enhälligt antaga de nya stadgarna samt uppdraga åt styrelsen att ansöka om laglig registrering av kassan hos tillsynsmyndigheten, Socialstyrelsen.[59] Den 31 maj 1915

---

[53] Protokoll vid sammanträde med styrelsen för i RpK den 15/2 1913.

[54] Kungl. Socialstyrelsen fastställdes som den tillsynsmyndighet vilken omtalas i lagen. Svensk författningssamling 1912:184-188 Lag om understödsföreningar m.fl.

[55] Protokoll vid sammanträde med styrelsen för i RpK den 19/12 1913.

[56] Protokoll vid sammanträde med dels styrelsen, dels delägarna för i RpK den 8/3 1914. Frågan slutförhandlades på ett möte den 10/3 med styrelsen. Protokoll fördes ej. Se även Protokoll vid sammanträde delägarna i RpK, den 24/2 1912. Styrelseberättelse för 1912 för A.B. Robertsfors Arbetares Pensionskassa framlagd vid årsmöte 16/2 1913.
Donationens förverkligande och administration var speciell. Kempe tryckte hårt på att den endast skulle vara synlig i pensionskassans räkenskaper, för att i bolaget endast registreras som räntan på innestående medel och debiteras "chefens konto". Brev SMK t. Grapengiesser 29/12 1913.

[57] Protokoll vid sammanträde med styrelsen för i RpK den 8/3 1914.

[58] Protokoll vid sammanträde med styrelsen för i RpK den 19/6 1914.

[59] Protokoll vid sammanträde med delägarna för Understödsföreningen RpK den 15/3 1915.

signerades det sigillförsedda bemyndigandet av Understödsföreningen Aktiebolaget Robertsfors Arbetares Pensionskassa.[60]

Nya medlemsböcker framställdes med utrymme för införande av betalda avgifter, utbetalda pensioner och föreningens stadgar i samband med att stadgarna i flera avsnitt krävdes på omfattande revision vid registreringen. Bl.a. förändrades språkliga formuleringar för att bättre stämma med lagstiftningen. Förtydliganden gjordes bl.a. i §2: mom. 3 för att uttryckligen visa att en pensionerad medlem var avgiftsbefriad, vilket tidigare var reglerat genom avgiftstabellen. I §3 maximerades understödsbeloppen från grundfonden till 40 kronor per år. Pensionsbeloppet preciserades i stadgarnas §5 och utgjorde 60 kronor från 31 maj 1915. Det tidigare förfaringssättet att styrelsen behandlade inträde för sådana som önskade men inte uppfyllde de grundläggande kraven om ansökan före utgången av första årets anställning fördes från prejudicerande tolkning in som moment 2 i §4. Styrelsens sammansättning bibehölls, men i §7 stadgades att 2 suppleanter skulle väljas för de 6 ledamöterna. Kopplingen till företaget gjordes tydligare i förhållande till pensionskassans kapitalplacering. I stadgarnas §8 bibehölls disponentens kontroll över kapitalförvaltningen samt fogades att placering kunde ske hos Aktiebolaget Robertsfors. Först i §9, kring val/beslut som krävde särskild majoritet, fanns en första direkt hänvisning till den nya lagstiftningen, nämligen dess §§ 44-45 (se nedan). Vidare hänvisades till samma paragrafer i lagstiftningen i kassans §10 rörande ändring av stadgar.[61] Registreringen av pensionskassan innebar anmälningsplikt vid ändring av stadgar och styrelsens sammansättning.

Avgifternas beräkning ändrades inte i och med de nya stadgarna. De 15 år tidigare satta nivåerna på avgifterna bibehölls och inga möjligheter lämnades för ändring av avgifterna utan stadgeändring. Någon ledning för hur avgiftsnivåer skulle sättas gavs inte i lagstiftningen. Det som krävdes var att vid ändring av stadgarna skulle detta godkännas av tillsynsmyndigheten. Tillsynsmyndigheten skulle då i första hand tillse att vissa medlemmar eller understödstagare inte gynnades på andras

[60] Registreringsbevis utfärdat av Kungl. Socialstyrelsen 31/5 1915.

[61] Ur Stadgar för Understödsföreningen RpK 15 mars 1915. För fullständig presentation av de nya stadgarna hänvisas till bilaga 1.

bekostnad (§44).[62] Det verkar som om de inblandade, lagstiftare såväl som kassabildare, i första hand såg till utbetalningsförmågan på kort snarare än lång sikt. Den växande pensionsskulden till följd av ökat antal medlemmar underskattades. Grundfondens stadgar stipulerade t.ex. att alla räntemedel skulle delas ut.[63] Möjligtvis vaggades de inblandade in i falsk säkerhet av ökningen av kassans medel i och med de donationer som bolaget eller Kempe gjorde vid olika tillfällen.

Fram till 1925 var många frågor ren rutin. Förändringar av vikt var bolagets donation av 100 000 kronor till kassan år 1916.[64] Donationen möjliggjorde att pensionerna höjdes till 100 kronor per år.[65] För Kempe var det ett problem att donationen i pressen uppfattades som en personlig gåva när den i praktiken var från bolaget. "Det vore bra om vid ett annat tillfälle notisen kunde bli riktig". I princip var donationen en vinstreservation.[66] Vidare önskade han att pensionskassans kapital skulle placeras i bank eller obligationer när tiderna gav möjlighet.[67] Detta var det första tillfället som en ekonomisk separation mellan bolaget och pensionskassan fördes på tal under kassans livslopp. Förändringen trädde ikraft i och med årskiftet 1917-1918. Medlemstillströmningen var relativt stor. Två till varandra relaterade problem uppmärksammades. För det första om avflyttande personer skulle få kvarstå som medlemmar i kassan och i så fall till vilka insatser. För det andra hur urvalet vid nya medlemskap skulle utföras. Det första problemet var reglerat i stadgarna genom möjligheten av erläggande av avgifterna i förskott, men frågan komplicerades av att närliggande fall, personer som inte längre var i bolagets tjänst men fortfarande bodde på orten eller personer som råkat ut för olycksfall, hamnade på styrelsens bord för avgörande. Lösningen var restriktiv och stadfästes genom förändringar i stadgarna under 1918-19. Det blev svårare och dyrare för personer utan direkt kontakt med bolaget att

---

[62] Svensk författningssamling 1912 N:r 184; lag om understödsföreningar 29/6 1912.

[63] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 20/2 1909. Jämför här de tidiga frågorna som ordföranden Herman Anrep ställde vid sitt tillträde.

[64] Syns först 1917 i bolagets räkenskaper.

[65] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 18/12 1916, protokoll från årsmöte och extra årsmöte med I RpK den 31/3 resp. 28/4 1917. Förtroenderådets protokoll 12/12 1916.

[66] Holmström (1988), a.a.

[67] Brev SMK - SG - SMK 4, 14, 15, 18/12 1916.

upprätthålla sitt delägarskap i pensionskassan. De nya krav som ställdes var dubbel avgift (egen samt bolagets andel) samt full betalning redan i januari för hela det kommande året.[68] Under 1920-talets första fem år ökade antalet nekanden för inträde i kassan. Skälen var att de sökande inte var fast anställda vid bolaget, inte arbetade i tillräcklig omfattning för bolaget, eller att de inte var bosatta i direkt anslutning till verket.[69] Antalet nya medlemmar ökade trots det under perioden. Framförallt var detta medlemskap utifrån §4.mom.2, dvs. personer som inte trätt in vid anställningstillfället utan krävdes på avgift plus ränta för tiden sedan anställningens början. Ytterst få anslöts i samband med nyanställning eftersom antalet nyanställningar var få.[70]

Under 1919 inträdde bolagets kassör J.E. Forsgren som sekreterare och kassaförvaltare. Han fick ganska omgående en höjning av arvodet från 100 till 150 kronor per år.[71] Vid den nye kassörens tillträde koncentrerades överblicken av verksamheten till ordföranden och kassaförvaltaren då de gemensamt fick styrelsens fullmakt att förvalta och placera kassans kapital. Fullmakten förnyades senare år från år.[72] I och med att kassans omfång växte kom dess kapitalplacering att få allt större betydelse. Exempelvis frågade ordföranden år 1924 om Handelsbanken, där kassan hade sina kontanta medel innestående, kunde ge ytterligare ½ % i ränta. Banken svarade i ett första skede nej på förfrågan. Kassan övervägde då att låta 50.000 kronor placeras i statsobligationer.[73] Handelsbanken reagerade på detta "hot" med att 1% högre ränta kunde ges på innestående medel, dock högst 5%.[74] Vid tillfället var pensionskassans kapital drygt 200.000 kronor, huvuddelen donerade från bolaget eller Kempe och innestående hos bolaget.[75]

---

[68] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 16/12 1918, 22/3 1919.

[69] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 24/3 1924.

[70] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 23/3 1923 bl.a.

[71] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 3/4 1920.

[72] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 22/3 1919.

[73] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 18/6 1924.

[74] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 17/12 1924.

[75] Brev SG t. SMK 10/7 1922.

Den 24 mars 1925 hölls det sista mötet med disponent Sten Grapengiesser som ordförande.[76] Det följande mötet leddes av den nytillträdande (1 juni) platschefen vid bruket, disponent Karl Åhrberg.[77] Den nye ordföranden eftersträvade inledningsvis att skaffa sig en bild över hur verksamheterna fungerade snarare än att omedelbart försöka sätta sin personliga prägel på dem.[78] Hans första mer komplicerade fråga dök upp i samband med att en arbetare som önskade bli delägare var finsk medborgare. Han hade varit anställd vid bolaget sedan 1919. Styrelsen var osäker på hur understödsföreningslagstiftningen skulle tolkas i fråga om delägarskap för personer med utländskt medborgarskap och beslutade att närmare undersöka hur saken förhöll sig.[79] Vid nästa sammanträde avslogs ansökan med hänvisning till medborgarskapsfrågan: "Efter vunnet svensk medborgarskap kan ..... ingifva ny inträdesansökan, därest han då alltjämt är hos Aktiebolaget Robertsfors anställd."[80] Att notera i sammanhanget är att lagstiftningen inte reglerade medlemskapsfrågan i relation till annat än vad i stadgarna upptogs. Medborgarskap utgjorde inget hinder för delägarskap enligt stadgarna.[81] Restriktiviteten vad gällde nya delägare ökade under senare år.

Under andra halvan av 1920-talet uppenbarades att utbetalade pensioner översteg kapitalets avkastning. Saken hade gjort sig gällande redan 1922-23 men kopplades då till rådande dåliga tider, inte till kassans konstruktion även om vikande avgifter oroade mer än en växande pensionsskuld. Först i maj 1927 fördes frågan om möjligheterna att uppfylla pensionsutfästelserna upp på agendan. Diagram 11 visar tydligt hur avkastningen på den allmänna fonden inte förslog för att infria de pensionsutfästelser som var gjorda från kassan.

---

[76] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 24/3 1925.

[77] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 17/6 1925. Brev till Kungl. Socialstyrelsen samt till Svenska Handelsbanken i Stockholm den 16/6 1925.

[78] Se Harrysson (1997), a.a.

[79] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 24/3 1926.

[80] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 17/6 1926.

[81] Svensk författningssamling 1912:184 Lag om understödsföreningar, samt Stadgar för Understödsföreningen RpK (1919 års reviderade stadgar).

Diagram 11. Utbetalda pensioner i relation till avkastningen på allmänna fonden (löpande priser).

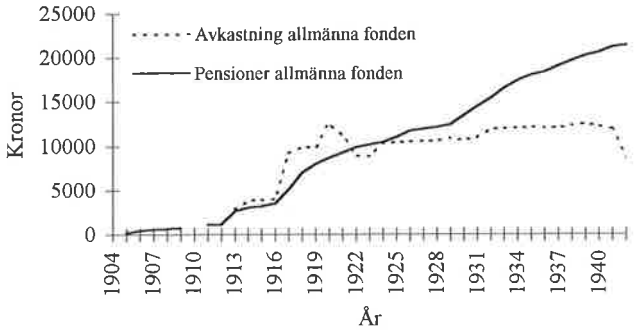

Källa: Understödsföreningen AB Robertsfors Arbetares Pensionskassa, styrelseberättelser 1912-1942.

I maj 1927 beslutades att kassan skulle ingå med begäran till Socialstyrelsen om att få en behörig person utsedd att genomföra en försäkringsteknisk utredning i enlighet med vad som stadgades §81 i 1912 års understödsföreningslag. Innebörden av lagen var att skydda insättarnas medel genom en fortgående kontroll:

> "Framgår af försäkringsteknisk utredning, som enligt 81 § afgifvits för pensionskassa, att föreningen uppenbarligen är oförmögen att fullgöra sina utfästelser, må tillsynsmyndigheten, där den finner fortsättande af föreningens verksamhet efter oförändrade grunder vara ägnadt att medföra allvarliga missförhållanden, meddela föreningen anvisning att inom viss tid hafva erforderliga ändringar afseende å grunderna för verksamheten."[82]

Trots att lagstiftningen krävde att kassor med icke godkända stadgar skulle inkomma med försäkringsteknisk utredning vart femte år (§86) hade detta inte skett. Lagstiftningen var på denna punkt tydlig, men straffbestämmelserna tog endast upp lämnande av oriktig uppgift, inte ej avlämnad uppgift. Visserligen stadgar §81 att tillsynsmyndigheten kan befria mindre föreningar från kravet på försäkringsteknisk utredning men någon sådan befrielse har inte lämnats, åtminstone inte skriftligen. Möjligtvis betraktades de årligen insända styrelse-

[82] Svensk författningssamling 1912:184 Lag om understödsföreningar §82 3:e stycket.

berättelserna såsom tillräckliga. Om tillsynsmyndigheten reagerade på utvecklingen i pensionskassan och därför sände ut direktiv till kassan att genomföra en försäkringsteknisk utredning eller inte finns inte bland kassans handlingar, snarare tyder det på att Åhrberg vid sitt tillträde uppmärksammade problemet.

Disponent Åhrberg vidarebefordrade i början av 1927 Grosshandlare Kempes önskan att stödja de äldre delägarna i pensionskassan med ett tillfälligt pensionstillägg. Frågan hade diskuterats inom ledningen vid flera tillfällen under våren. En orosfaktor som togs upp var den svaga konjunkturen på massamarknaden och därmed möjligheterna att infria löftet.[83] Att inte infria ett löfte vore att underminera basen i Kempes organisationsfilosofi: "Att förbinda sig till något som man ej vet att man kan infria synes mig oriktigt, synnerligast när det gäller arbetarna."[84] De som hade fyllt 65 år före första januari 1927 och hade pension från allmänna fonden fick 100 kronor, medan pensionärer med understöd från grundfonden erbjöds 160 kronor. För de som fyllt 60 år var tilläggspensionerna 50 respektive 110 kronor. Förfarandet fick konsekvensen att de avgiftsgrundade pensionerna utgjorde högst hälften (100:-/år) av pensionen, samt att de som inte betalat in några avgifter (grundfondspensionärerna) jämställdes i utfall med de som betalat avgifter. Kraven för att få pensionstillägg var följande:

> "1/ att pensionär, som icke är arbetsför, när han upphörde att vara detta hade direkt anställning hos bolaget,
> 2/ att pensionär, som fortfarande är arbetsför, är direkt anställd i bolagets tjänst, samt
> 3/ att pensionär icke uppbär annan kontant pension eller livränta från bolaget."[85]

Erbjudandet var en återgång till ett direktpensioneringssystem trots att namnet ger sken av endast ett tillfälligt stöd. Kontant pension eller livränta som avses i punkten 3 berörde inte de pensioner som betalades från pensionskassan. Gåvan mottogs med stor glädje och i samband

---

[83] Brev SMK - KÅ - SMK 1/3 och 4/6 1927.

[84] Brev SMK t. SG 7/8 1914.

[85] Brev från KÅ till Styrelsen för pensionskassan 7/6 1927. Nedtecknat även i protokoll från Pensionskassans styrelsemöte 9/6 1927.

med en hälsning och lyckönskning på Kempes 70-årsdag sändes ett tack i telegramform.[86]

Beslutet att utge tillfälliga pensionstillägg följdes året därpå av en donation om ytterligare 25.000 kronor. På samma sätt som vid tidigare donationer förutsattes att medlen placerades hos företaget mot en årlig ränta av 5%. En skillnad mot tidigare var att avkastningens användning helt styrdes av bolaget.[87] Fonden benämndes 1928-års donationsfond och var den nye verkställande direktören Dr. Erik Kempes första personliga insats i pensionskassan. Första årets avkastning lades till kapitalet, men året därpå och flera år framöver användes hela avkastningen till att finansiera de "tillfälliga" pensionstilläggen.[88] Kassaförvaltarens arvode höjdes till 200 kronor om året samma år.[89]

Fram mot nya stadgar 1931

1931 var ett händelserikt år då många beslut fattades för att rädda verksamheten i pensionskassan. Det hela begav sig samtidigt som bolaget drabbades av den allmänna depressionen på exportmarknaderna med två mycket tunga förlustår som resultat. Den stora utbyggnaden av sulfitproduktionen under 1929-30 belastade redan innan exportkrisen företagets finanser hårt. Bolagets överlevnad får i stor utsträckning tillskrivas den långsiktighet både tekniskt och finansiellt som präglade de Kempeska bolagen under hela perioden fram till depressionen. För pensionskassan blev banden till bolaget under inledningen av 1931 betydligt tätare när kassans hela kapital återigen placerades där mot 5% ränta.[90]

---

[86] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 9/6 1927.

[87] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 30/11 1928. Brev från EK - KÅ - EK 27 & 30/11 1928.

[88] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 17/6 1930, 1931ff. Tillfällig i sammanhanget hör rimligen samman med att utfästelsen skulle betraktas som möjlig att återkalla vid behov eller önskan.

[89] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 22/4 1929.

[90] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 6/2 1931.

I styrelseberättelsen framställd för årsmötet 1926 kan utläsas att grundfonden till skillnad från pensionskassans allmänna fond hade en avkastning som var större än summan av enligt stadgarna maximerade utbetalningar. Detta var en följd av att antalet äldre arbetare eller arbetaränkor naturligt minskat i antal och inga nya personer anslutits till fonden sedan starten. Det stora antalet arbetare var kopplade till den gemensamma allmänna fonden. Grundfonden slogs vid 1931 års slut samman med allmänna fonden. Antalet pensionsberättigade i enlighet med de gamla stadgarna var då 12 stycken, d.v.s. ett marginellt problem med positiv klang. Det överhängande problemet var att pensionsutbetalningarna i pensionskassan årligen översteg den avkastning som uppbars på allmänna fondens kapital. Diskussionen som inleddes 1927 och gav upphov till en förfrågan hos Socialstyrelsen om förslag på en försäkringsteknisk utredare drog ut på tiden. Vid inledningen av 1928 föreslog så Socialstyrelsen att amanuensen vid myndigheten, Ragnar Engström, skulle genomföra arbetet. Utredningen avsåg förhållandena vid årsskiftet 1926-27 och blev färdig i december 1930. Åtgärder lät inte vänta på sig:

> "Enär utredningen giver vid handen, att kassans tillgångar icke på långt när förslå att täcka de pensioner, som kassan i framtiden har att utbetala, kommer styrelsen att vid årsmötet i nästa månad föreslå kassans medlemmar åtgärder i syfte att upphjälpa kassans bärighet, bl. a. utgående på en höjning av årsavgifterna."[91]

Utredningen pekade på att pensionskassans möjligheter att hantera situationen var små utan genomgripande förändringar. Engström menade att det krävdes fyr- eller femdubbling av avgifterna för att kunna infria de pensionsåtaganden kassan hade och förväntades få framöver. Vid styrelsemötet den 28 februari 1931 redogjorde disponent Åhrberg för den försäkringstekniska utredningen och ett av bolaget upprättat förslag till förändrade stadgar. Förslaget innebar bl.a. fördubblade avgifter för såväl delägarna som bolaget. Styrelsen beslutade enhälligt att tillstyrka detta förslag att lägga fram för kommande årsmöte.[92] Beslutet anslogs på anslagstavlor i Robertsfors

---

[91] Styrelseberättelse Understödsföreningen RpKs verksamhet år 1930.

[92] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 28/2 1931.

och Sikeå för att möjliggöra för delägarna att ta del av förslaget. Förslaget i sin helhet kunde hämtas på brukskontoret.

Efter styrelsemötet skedde en avgörande förändring i bolagets presenterade förslag. Protokollet från styrelsemötet talar om ett förslag, medan bilagan till protokollet är ändrad för hand vad gäller bolagets åtaganden. Oförändrat var att bolaget helt övertog de förpliktelser som grundfonden hade gentemot gamla pensionärer. Kapitalet sammanfördes med den allmänna fonden på Kempes begäran efter att kontroll hade gjorts om det var möjligt i förhållande till fondens instiftade grunder.[93] Det andra åtagandet från bolagets sida var att i likhet med delägarna bidra med fördubblade avgifter jämfört med tidigare, men ändringar gjorda i bilagan innebar att delägarna skulle fyrdubbla sina insatser samtidigt som bolaget fixerade sina till 5 kronor per betalande medlem. Effekten av detta var att bolagets andel i kapitaluppbyggnaden minskade väsentligt. För de yngsta delägarna stod bolaget för en tredjedel, för de äldsta endast drygt 6%. Åtagandet som uppenbart präglades av de rådande depressionstiderna villkorades ytterligare genom att bolaget krävde kontroll över kapitalplaceringen på liknande sätt som för tidigare av företaget donerade medel. Som ovan nämnts uppfylldes detta redan ett par månader innan stadgeförslaget godkändes.[94]

Fram till den 31 mars då det första ordinarie årsmötesbeslutet om förändrade stadgar togs diskuterades pensionskassefrågan flitigt mellan Kempe och Åhrberg. Kempe ansåg att Åhrbergs ambition om restriktiv nyrekrytering av delägare till kassan var bra. "Den bär vittne om Eder mycket riktiga strävan att hålla tillbaka nyrekryteringen i kassan. Givetvis är detta en synnerligen betydelsefull sak, som Ni även under kommande år vid varje styrelsesammanträde ville ägna Eder synnerliga uppsikt."[95] Informationen i den försäkringstekniska utredningen gav Kempe möjligheter att driva en hård linje vilken kassans delägare hade små möjligheter att argumentera mot. Att bolaget överhuvudtaget var villigt att betala något framställdes som en seger, inte minst sedan

---

[93] Privatbrev EK - KÅ 2/2 1931.

[94] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 28/2 1931; bilaga 2.

[95] Brev EK - KÅ 24/1 1931.

bolaget deklarerat att ytterligare donationer inte var att förvänta och att det enda sättet att klara kassan i framtiden därför var av delägarnas egen kraft. I samband med stadgearbetet menade Kempe att det trots god överensstämmelse mellan pensionskassestyrelsens senaste förslag och det av Åhrberg i förväg uppställda fanns punkter han inte kunde acceptera, t.ex. "pensionskassan är en försäkringsinrättning, och det synes mig orimligt att avliden delägares sterbhus äga återbekomma några avgifter."[96] Engström på Socialstyrelsen hade enligt honom i och för sig inget att invända, men kunde inte garantera att myndigheten skulle godkänna de nya stadgarna. Några dagar före utlyst årsmöte meddelade Åhrberg att en ny förening bildats bland arbetarna, Arbetarnas Centralorganisation (en sammanslutning av de olika fackföreningsavdelningarna). Han hade varit i kontakt med dess styrelse angående den föreslagna pensionskasselösningen. De ansåg att det nya förslaget var tillfredsställande förutom på en punkt; att tidigare anställda, som oförskyllt genom indragning, sjukdom etc. blivit utan jobb, skulle avkrävas utträde ur pensionskassan. Istället förordade de att årsavgiften för dessa skulle höjas 6 gånger och att arbetarna betalade 2/3 och bolaget 1/3. Avdelningen i Sikeå beslutade i samband med att förslaget togs upp på ett medlemsmöte att delägarna i pensionskassan skulle närvara vid nästa möte för att bevaka sina intressen.[97] Åhrberg menade att det i och för sig lät bra eftersom det skulle stärka pensionskassans ekonomiska ställning, men han ansåg samtidigt att det var ett avsteg från bolagets önskan att klippa banden till de som inte längre var anställda. Han meddelade fackföreningen sin ståndpunkt, men lade till att bolaget möjligtvis kunde tänka sig att arbetare med minst 10 års tjänst fick kvarstå. Det senare blev efter diskussion förhandlingens kompromissförslag. Åhrberg ville ha ett snabbt svar för att möjliggöra ett beslut på kommande årsmöte bara några dagar senare.[98] Kempe meddelade Åhrberg på årsmötesdagen att han gick med på modifieringarna av stadgarna då han befarade att det annars kunde ge upphov till slitningar mellan bolagets representanter

---

[96] Brev EK -- KÅ 25/2 1931. Understödsföreningar hade enligt gällande lagstiftning ej rätt att utgöra en försäkringsinrättning.

[97] Vid samma möte beslutades vidare att en självhjälpsförening skulle bildas, något som fanns vid de större Robertsforsbaserade avdelningarna sedan tidigare. Motivet framgår inte av protokollet, men förmodligen var behovet påkallat av både ökad utsatthet och arbetslöshet bland äldre och sjuka, likväl som för bolagets restriktivare hållning i pensions- och sjukkassefrågor.

[98] Brev KÅ - EK 17/3 1931.

och övriga ledamöter i pensionskassestyrelsen. Han påpekade också att: "Vi ha ju dock beträffande medlemsstocken i kassan erhållit en positiv vinst genom första momentet i paragrafen, där inträdesrätten begränsas till fasta arbetare, och bolaget ensamt har avgöranderätten, om fast anställning föreligger eller ej."[99] Citatet pekar på en återgång till förhållandet med disponenten som ensamt avgörande vem som var berättigad likt vid tidpunkten för kassans bildande vid sekelskiftet.

Det förefaller som om disponent Åhrberg redan i förväg var klar över att årsmötet skulle ajourneras så fort stadgeändringsförslagen kom på fråga. Därför lät han förrätta val av nya styrelseledamöter[100] innan diskussionen kring de nya stadgarna öppnades. Det existerande motförslaget lyftes återigen fram, men Åhrberg ansåg sig omöjligtvis kunna ge något svar eftersom Erik Kempe inte haft möjlighet att ta ställning pga. sjukdom. Fabriksavdelningens ordförande Artur Eriksson föreslog omgående att mötet skulle ajourneras en dryg vecka, men för att på ett grundligt sätt granska de olika förslag som låg tillsattes en 3-mannakommitté bestående av tre arbetare, bl.a. nämnde Artur Eriksson.[101] Vid styrelsemötet inför det ajournerade årsmötet togs det av Kempe sanktionerade förslaget upp till diskussion. Ändringsförslagen om avgiftssättningen presenterades, bl.a. bolagets femkrona per betalande medlem och införandet av benämningen "Aktiebolaget Robertsfors" istället för "disponenten", men också att bolagets avgiftsbetalning även gällde för medlemmar som ej längre var anställda vilket fick anses som en avgörande eftergift. Efter femton minuters diskussion, där ordföranden Åhrberg inte var delaktig, gav styrelsen stöd för förslaget. Beslutet innebar att de åtminstone uppnådde ett skydd för arbetslösa medlemmar. Flera andra diskussioner inom fackföreningsavdelningarna under perioden var

---

[99] Brev EK - KÅ 21/3 1931.

[100] Protokoll från årsmöte med RpKs delägare den 30/3 1931. Valen visade sig vid nästa möte ha utförts på fel sätt varför de då upphävdes

[101] Protokoll från årsmöte med RpKs delägare den 21/3 1931. Intressant att nämna är att Artur Eriksson och Karl Åhrberg var goda vänner och bl.a. brukade spela kort tillsammans. (Intervju med Karl Åhrbergs son med samma namn i Förslöv Nov. 1994). En fråga kan ju därför vara om mötet mest var ett spel för galleriet. I ett vidare perspektiv kan samma fråga ställas i förhållande till kassans delägares reella autonomi i relation till företaget vid tidpunkten.

präglade av solidariteten med dem som var arbetslösa.[102] Så snart redaktionella ändringar gjorts och två tätt liggande årsmöten avhållits sändes ansökan till Socialstyrelsen om registrering av de nya stadgarna.[103] Efter att årsmötet antagit det givna förslaget begärde Arthur Eriksson för delägarnas räkning att få tacka Kempe för hans tillmötesgående i frågan.[104] Den officiella registreringen skedde först den 11 december[105] till följd av att den föredragande på Socialstyrelsen varit sjuk, men amanuensen Engström hade efter erinran lovat att ge byråchefen en påstötning.[106]

Depressionen fördjupas och nya problem hägrar.

De flesta inblandade inom pensionskassan förväntade säkert att det framöver skulle bli betydligt lugnare och tryggare, men problemen hade bara börjat. 1932 var ett år med stora ekonomiska bekymmer för den exportorienterade pappersmasse- och sågverksindustrin. För AB Robertsfors var resultatet lika nedslående som året innan, även om ett glädjeämne för bägge parter var att de Kempeska bolagen lyckades stå utanför den i övrigt vittomfattande pappersmassestrejken.[107]

Erik Kempe förvånades över att antalet medlemmar i pensionskassan ökade med tre personer under 1931 trots att inte antalet anställda arbetare ökat. Han påpekade vikten av att endast de som var fasta arbetare skulle ges möjlighet till inträde,[108] ett ställningstagande direkt i linje med hans restriktivare hållning till nyrekrytering. Frågan besvarades först året därpå när Åhrberg förtydligade att pensionskassans medlemsantal i gruppen "vid verket ej anställda

---

[102] Protokoll från styrelsemöten och medlemsmöten med fackföreningsavdelningarna i Sikeå (SSIAF 213) och Robertsfors (SSIAF 221 & SPIAF 118) åren 1930-33.

[103] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 24/3 och 30/3 1931. Protokoll från årsmöte med I RpKs delägare den 30/3 1931.

[104] Brev KÅ - EK 31/3 1931.

[105] Registreringshandling från Kungl. Socialstyrelsen, Stockholm 11/12 1931. Protokoll från styrelsemöte med RpK den 18/12 1931.

[106] Brev EK - KÅ 30/11 1931.

[107] Olsson Tom (1980), a.a.

[108] Brev EK - KÅ 12/2 1932.

medlemmar" ökat kraftigt sedan även de tillfälliga pensionärerna förts in.[109]

Diagram 12. Förhållandet mellan antalet medlemmar och pensionärer.

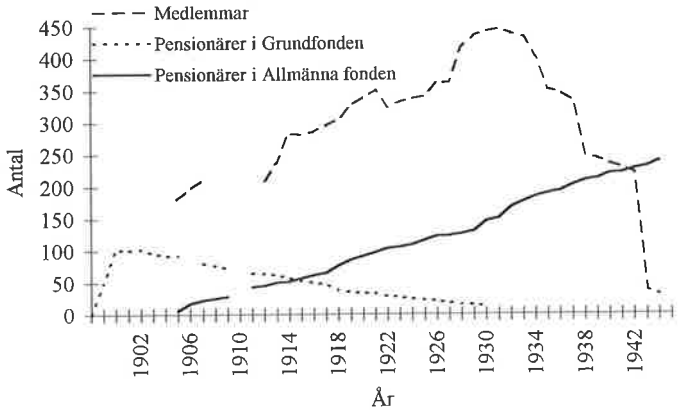

Källa: Understödsföreningen AB Robertsfors Arbetares Pensionskassa, styrelseberättelser 1912-1942.

Trots att antalet pensionsberättigade ökade trendmässigt snabbare än antalet nya medlemmar kommenterades det inte förrän så sent som i början av 1934. Den restriktiva hållningen från bolagets sida vad gällde nyrekrytering av medlemmar kan ses som en kombination av framförallt tre faktorer. För det första var kunskapsnivån låg, vilket inte var ovanligt i försäkringsfrågor utanför expertkretsar, varför konsekvenserna av pensionskassans utfästelser systematiskt underskattades. För det andra fanns efter platschefsbytet 1925 och verkställande direktörsskiftet år 1928 en tydlig ambition att "modernisera" bolagets ledningsstruktur och personalpolitik.[110] Pensionskassans existens ifrågasattes, men inte pensioner i sig. För det tredje var det uppenbart att den försäkringstekniska utredning som genomfördes gav en så entydig bild av pensionskasseverksamheten att bolaget, inte minst i depressionstider, tvingades överväga sin roll i kassans fortlevnad. De depressiva åren ställde kortsiktigare lönsamhetsfrågor i centrum.

---

[109] Brev KÅ - EK 6/2 1933.

[110] Harrysson (1997), a.a; Holmström (1988), a.a.

Underhand frågade disponent Åhrberg direktör Kempe om möjligheterna för kassan att få sitt i bolaget innestående kapital skyddat genom någon form av säkerhet. Vid bolagets styrelsemöte i april 1932 beslutades på Kempes begäran att säkerhet skulle överlämnas genom inteckningar i fastigheter, både industriella anläggningar och hemman, i Sikeå by till ett totalt belopp om 300.000 kronor.[111] Beloppet översteg kassans fordran vid tidpunkten, men Kempe menade att det ställda beloppet snart skulle vara uppnått genom kassan tillväxt.[112] Villkoren för säkerheternas ställande var bl.a. att kassan stod för inteckningskostnaderna och att de skulle kunna bytas mot andra när bolaget så önskade. Det senare skedde efter ett par år när en avstyckning av mark i Sikeå by genomfördes.[113] I samband med att pensionskassan mottog inteckningarna hyrdes ett bankfack på Handelsbankens kontor i Robertsfors till vilket ordföranden och en annan styrelseledamot hade nyckel.[114] Just denne styrelseledamot kom att bli den förste att lämna sitt uppdrag i förtid. Han avsade sig sin plats vid årsmötet 1934.[115]

Den konstruktion pensionskassan hade haft sedan starten bör ses som ett försörjningsstöd för äldre arbetskraft med nedsatt arbetsförmåga. Åldersgränsen 55 år var med all säkerhet lämplig i relation till kassans delägares arbetssituation. I samband med en fortgående förbättring av produktionstekniken vid industrin och därmed mindre fysisk belastning i samklang med en, åtminstone för de med anställning, ökande levnadsstandard minskade skillnaderna mellan olika ålderskategoriers produktionsförmåga. För gruppen med pension från pensionskassan men fortfarande i arbete vid bolaget kunde pensionen därför betraktas som en ren förmån. Den nedanstående diskussionen utgör en byggsten i förståelsen hur pensionerna från pensionskassan frångick principen att vara en ersättning för nedsatt arbetsförmåga och trogen tjänst till en

---

[111] Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Aktiebolaget Robertsfors 18/4 1932.

[112] Brev EK - KÅ 19/4 1932.

[113] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 18/4 1934.

[114] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 22/4 1932.

[115] Protokoll från årsmöte med RpK den 26/3 1934.

princip om ren avgiftsfinansierad ålderspension.[116] Åtminstone framstod problematiken på det sättet för företagsledningen.

I mitten av 1932 ifrågasatte Kempe ifall en stadgeändring i pensionskassan inte borde komma till stånd där §4 mom a/ gavs följande lydelse: "Delägare, som fyllt 55 år, och ej längre äro i något A.B. Robertsfors' arbete". Tanken var att endast de utanför arbetskraften skulle uppbära pension från kassan. Han behövde veta vilka personer som var 55 år gamla och fortfarande i arbete och som lyfte 100 kronor i pension från pensionskassans allmänna pension, därtill vilka som genom tilläggspension och /eller gåvor under året förlorade utgående statlig tilläggspension.[117] Åhrberg meddelade att 75 arbetare mottog pension från allmänna fonden varav 53 fortfarande var i arbete. Förvaltare Hörnström vid bolaget påtalade efter kontakt med pensionsnämnden, att de inte hade för avsikt att dra in den statliga tilläggspensionen för de med bolagets tilläggspension eller understöd.[118] Åhrberg höll i och för sig med om det stora värdet av en ändring till att endast de som inte var i arbete fick pension, men trodde att det var svårt att få en sådan till stånd. Enda sättet, menade han, var att var och en som ej fyllt 55 år förband sig att tillstyrka en sådan ändring och han föreslog istället att man först borde ta kontakt med byråchefen Theofil Andersson vid Socialstyrelsen med förfrågan om och på vilket sätt man skulle agera.[119] Det tog en dryg månad innan Kempe gav klartecken.[120] I sitt brev lyfte Åhrberg bl.a. fram följande skäl:

> "Då det starkt kan ifrågasättas, huruvida det är lämpligt, att pension utgår till sådana medlemmar i kassan, som fyllt 55 år men likväl äro anställda i bolagets tjänst och där erhålla full inkomst, även skola erhålla pension, få vi härmed göra hövlig förfrågan, huruvida det finnes någon möjlighet för ändring av ifrågavarande mom. så, att det får följande lydelse:

---

[116] Jämför i detta sammanhang exempelvis Typografernas förhållningssätt i Lars Olsson, (1986) a.a.

[117] Privatbrev EK - KÅ 20/8 1932.

[118] Max inkomst utan att den statliga tilläggspensionen beskars var vid tillfället 100 kr såtillvida att inkomsten inte var kopplad till Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring som medgav 300 kr.

[119] Brev KÅ - EK 25/8 1932.

[120] Brev EK - KÅ 10/10 1932.

"Delägare, som fyllt 55 år och som ej längre äro i något Aktiebolaget Robertsfors arbete".
Förutom att bolaget anser en sådan förändring berättigad, vilja vi nämna, att även från arbetarehåll det framkastats en förändring i antytt syfte."[121]

Den sista satsen om arbetarnas inställning är intressant. Det finns inte under något av de protokollförda mötena i pensionskassan under år 1932 någon diskussion eller information om vare sig arbetarnas inställning till existerande stadgar eller kring den undersökning som företagsledningen genomförde ifråga om stadgeförändringarna. Däremot vid ett styrelsemöte i arbetarnas centralorganisation i februari 1933 togs frågan upp till diskussion. Motivet till förändringen redogjordes för utifrån pensionskassans dåliga bärighet och att dess fonder behövde tillgripas för att fullgöra gjorda pensionsutfästelser och att Socialstyrelsen under sådana förhållanden inte kunde godkänna verksamheten.[122] Den fackliga centralorganisationens styrelse beslutade att avge följande uttalande: "Enär en stor del av kassans blivande pensionärer, till en ringa del skulle komma i åtnjutande av pension vara det fördelaktigare att höja pensionsåldern till 60 år och en höjning av avgiften med 5 kr/fem/ med respektive 2.50 från medlemmarna och 2.50 från Bolaget." En ledamot reserverade sig mot avgiftshöjningen.[123] Sikeåavdelningen agerade på samma sätt som vid förra stadgeförändringen, dvs. man uppmanade alla delägarna att gå på pensionskassans årsmöte och bevaka sina intressen.[124] Bolagets kontroll över och intresse i pensionskassans förehavanden ökade avsevärt i samband med depressionen. Om detta skall ses som omtanke om dem som satt in sina avgifter i kassan eller som en minimering av risken att stora krav om utbetalningar av pensioner skulle kräva ianspråktagande av de fonder som bolaget under depressionen använde som förstärkning av en redan hårt ansträngd likviditet är inte givet. Tillsammans med den fortlöpande inkasseringen av avgifter, vilka kortsiktigt minskade lönekostnaderna, utgjorde fonderna dock ett inte förringbart kapital. Svaret från Socialstyrelsen i början av december

---

[121] Brev KÅ till Kungl. Socialstyrelsen, Theofil Andersson, den 13/10 1932.

[122] Socialstyrelsen godkände inte fonderade medel användes i sin bedömning av kassans möjligheter till uppfyllande av gjorda utfästelser. I en kassa där antalet medlemmar stadigt minskar behöver inte en fondminskning innebära att situationen försämras.

[123] C.O. protokoll 18/2 1933.

[124] Protokoll medlemsmöte SSIAF 213, Sikeå 5/3 1933.

1932 upptog tre punkter av principiell natur. För det första att genomförandet måste ske antingen genom enhälligt beslut med alla delägare närvarande, eller över två möten där minst ett är ordinarie vari minst 2/3 majoritet erhölls för förslaget på det senare mötet. För det andra fick ändringen inte träda ikraft före registrering skett. För det tredje fick ändringen inte beröra redan pensionerade delägare. Åhrberg framförde till Kempe att om pensionskassestyrelsen förordade en ändring i önskad riktning kunde detta läggas fram för ordinarie årsmöte i mars 1933.[125] Kempe var angelägen om en så snar förändring som möjligt och hoppades, strax före jul, att styrelsen gick med på det så att ett extra möte kunde hållas redan i januari eller februari och att det ordinarie årsmötet kunde fastställa beslutet i mars månad.[126] Trots ledningens iver kom inte det första mötet att hållas förrän i mars. 1933 års första styrelsemöte bjöd nämligen upp till kritik av bolagsledningens förslag. Istället för att uteslutande ge pension till de 55-åringar som slutade sin anställning beslutade styrelsen att föreslå årsmötet att pensionsåldern höjdes till 60 år, allt annat lika. Beslutet var enhälligt. Huruvida Åhrberg var närvarande vid beslutet är oklart.[127] Vid ett extra årsmöte tre veckor senare mötte även styrelsens förslag motstånd. Mötet leddes inte av Åhrberg utan av kassans sekreterare, vilket möjligtvis kan ha varit en bidragande orsak till mötets förlopp. Beslut fattades inte om en ändring utan att en "utredning rörande kassans bärighet" skulle genomföras. Styrelsens uppgift skulle därefter vara att lägga fram underlag och förslag med utgångspunkt från utredningen för, i första hand, om pensionsåldern skulle höjas eller pensionsbeloppen sänkas. Styrelsen uppdrogs också att ta ställning till om kassan skulle upplösas och istället uppgå i Statens Pensionsanstalt,[128] ett förslag som tyder på delägarnas avtagande förtroende för bolagets intentioner mot bakgrund av de senare årens ingrepp.

---

[125] Svarsbrev från Kungl. Socialstyrelsen, Theofil Andersson till AB Robertsfors 10/10 1932. Brev KÅ - EK 12/12 1932.

[126] Brev EK - KÅ 14/12 1932. Parallellt pågick förhandlingar med de olika fackföreningsavdelningarna om indragning av hyresbidragen. Själva indragandet var klart men frågan vid tidpunkten gällde retroaktiva ersättningar. Bolaget hade föreslagit att dessa skulle betalas in som en klumpsumma till pensionskassan, men hårt motstånd från framförallt fackavdelningen i Sikeå omöjliggjorde en sådan lösning. Se Harrysson (1997).

[127] Protokoll från styrelsemöte med RpK den 21/2 1933.

[128] Protokoll från extra årsmöte med RpK den 11/3 1933.

Försäkringsteknisk utredning och nya krav

Fil.lic. Erik Hahr från Stockholm anlitades av kassan för att genomföra den försäkringstekniska utredningen 1933. Utredningen gav ett mörkt resultat:

> "Kassans tillgångar uppgå i stort sett till hälften av den fond, som enligt beräkningarna skulle erfordras för fullgörande av förpliktelserna. De årsavgifter, jag kommit till, äro vidare, som synes, ganska mycket större än dem, som inflyta till kassan.
> Man måste därför säga att Kassans ställning icke är fullt tillfredsställande."[129]

Hahr påpekade vidare, på förfrågan från Åhrberg, att anslutning till Statens Pensionsanstalt inte var möjlig eftersom den endast stod öppen för speciella yrkesgrupper (offentliga). Utredningen utsattes omgående för kritik. Åhrberg var chockerad över kostnaden, inte innehållet. Hahr begärde 1.350 kronor, vilket Åhrberg betecknade som "otillständigt" och ansåg att han borde tillskrivas.[130] Kempe tog efter att ha fått informationen kontakt med Hahr.[131] Resultatet blev att räkningen skulle betalas, samt att inga fler uppdrag skulle ges till Stockholms försäkringstekniska byrå från vare sig Robertsfors eller Mo & Domsjö.[132] Även om mötet med Hahr inte hade någon omedelbar effekt framgår av ett brev några dagar senare att denne gått med på att debitera 675 kronor och vid framtida utredningar följa Socialstyrelsens rekommendationer både ifråga om genomförande och arvodering.[133] Kostnaden för pensionskassans del stannade vid 400 kronor sedan bolaget betalade resten.[134]

Innehållsmässigt pekade utredningen på samma problem som utredningen några år tidigare, d.v.s. att avgifterna var för låga för att infria avgivna pensionslöften. Alternativen för pensionskassans styrelse var flera, men det var uppenbart att bolagets önskan om att beskära personkretsen var det minst populära bland delägarna. Liknande

---

[129] Brev från Fil.lic. E. Hahr till KÅ 2/8 1933.

[130] Brev KÅ - EK 18/8 1933.

[131] Brev EK - KÅ 21/8 1933.

[132] Brev EK - KÅ 11/9 1933.

[133] Brev EK - KÅ 15/9 1933.

[134] Styrelseberättelse för Understödsföreningen RpKs verksamhet år 1933.

känslor fanns i förhållande till en höjning av pensionsåldern. Vid styrelsemötet i november 1933 förde en ledamot fram ett förslag om höjning av delägarnas avgifter med dryga 33%. Intressant nog samme ledamot som halvåret tidigare reserverat sig mot en avgiftshöjning vid den fackliga centralorganisationens tidigare refererade möte. Det yrkades vidare att bolaget skulle skjuta till ytterligare 5 kronor per betalande medlem, dvs. totalt 10 kronor. Åhrberg ställde sig passiv till förslaget medan övriga ledamöter tillstyrkte. Frågan sköts fram tills bolaget hade reagerat på förslaget.[135] Åhrberg rapporterade om det senaste förslaget till Kempe och menade att arbetstagarnas förslag var den naturliga vägen för kassan att gå, men var inte säker på att det kunde genomföras eftersom det avsevärt ökade bolagets andel i finansieringen.[136] Ett par dagar senare översände han följande beräkning över den nya kostnadsbilden för bolaget:[137]

Tabell 4. Kostnadsfördelning av avgifter till pensionskassan.

	Nuvarande bidrag		Enligt förslaget	
	1932	**1933**	**1932**	**1933**
Delägarna	3.788	3.476	5.682	5.214
Bolaget	1.680	1.575	3.360	3.150
Summa	5.468	5.051	9.042	8.364

Källa: Brev KÅ - EK 25/11 1933. RAB.

I mitten av december svarade Kempe att han för tillfället inte önskade ta ställning till frågan om höjda avgifter till pensionskassan. "Vid nästa besök på Robertsfors skall jag eventuellt med styrelsen diskutera saken."[138] Erik Kempes tvekan kan bl.a. ses i ljuset av att man redan under våren 1933 varit i kontakt med Sveriges Personal-Pensionskassan (SPP) med förfrågan om en pensionsplan för tjänstemän och förmän. Beslut fattades om sådan anslutning i bolagets styrelse i juli 1934. Detta diskuteras mer ingående nedan. Vidare var det viktigt att se 1933 års bokslut innan beslut om ytterligare löpande

---

[135] Protokoll från styrelsemöte med Understödsföreningen RpK den 22/11 1933.

[136] Brev KÅ - EK 25/11 1933.

[137] Brev KÅ - EK 25/11 1933.

[138] Brev EK - KÅ 16/12 1933.

utgifter fattades. Därtill kan fogas diskussionerna om sågverkets fortlevnad, dvs. att ett beslut om investering eller nedläggelse var nära förestående, samt att Arbetarnas Pensionskassa (APK) möjligtvis ådrog sig visst intresse för bolaget ifråga om pensionering av arbetarna.[139]

I början av 1934 lämnade bolaget besked om att de gick med på en fördubbling av avgifterna från 5 till 10 kronor per betalande medlem.[140] Beslut fattades efter viss diskussion att nya avgifter skulle fastställas vid ett extra årsmöte.[141] Åhrberg skrev till Socialstyrelsen redan dagen efter och frågade om myndigheten kunde godkänna att endast en höjning av pensionsåldern från 55 till 60 år var tillräcklig.[142] Han fick omgående svaret att myndigheten i och för sig ansåg att en höjning av pensionsåldern kunde vara bra, men att det skulle slå mycket ojämnt mellan olika ålderskategorier bland delägarna. Deras svar präglades i stor utsträckning av att nya rön kring hur tjänstepensionering kunde, och borde gå till, ventilerades både inom försäkringsmarknaden och i offentliga utredningar:

> "Emellertid skulle en sådan åtgärd, därest densamma ej åtföljes av en genomgående omarbetning av de inom kassan gällande avgifterna, komma att drabba medlemmarna synnerligen ojämnt. /.../ En ändring av grunderna för kassans verksamhet bör baseras på försäkringsteknisk utredning, /.../ Med hänsyn till kassans synnerligen otillfredsställande ekonomiska ställning torde omskrivna omläggning av grunderna för verksamheten genomföras snarast möjligt."[143]

Beslut om nya avgifter togs slutgiltigt två veckor senare och styrelsen kontaktade tillsynsmyndigheten för registrering. Brevet till Socialstyrelsen för registrering utgjorde samtidigt pensionskassans svar på den kritik som myndigheten givit verksamheten.[144] Arbetarrepresentanterna vid årsmötet var synbarligen inte informerade om vad bolaget hade för planer eller hur framtiden i övrigt kunde tänkas te sig. På mötet framställdes ett önskemål från arbetarhåll om att

---

[139] Jfr APK:s sätt att undandra påverkan på den statliga tilläggspensionen (se kapitel 2).

[140] Brev från Brukskontoret till Pensionskassans styrelse 6/2 1934.

[141] Protokoll från årsmöte med Uf RpK den 15/3 1934.

[142] Brev till Kungl. Socialstyrelsen från KÅ 16/3 1934.

[143] Brev från Kungl. Socialstyrelsen 21/3 1934.

[144] Brev KÅ till Kungl. Socialstyrelsen 28/3 1934.

nyrekrytering skulle ske från grupper som inte var fast anställda vid bolaget, t.ex. säsongsanställda.[145] Någon reaktion från bolaget på denna framställning kom aldrig, men att oron i delägarleden ökade illustrerades väl genom att utträdesansökningar lämnades in till styrelsen. De ansökande möttes av det dystra beskedet att stadgarna (§4 sista stycket) tydligt reglerade att varken egna eller av bolaget inbetalda avgifter kunde förväntas återbetalda, dvs. total antastbarhet rådde. De var också tvungna att själva meddela bolaget om att inte dra avgifterna från deras avlöningar. För de som var utan anställning var villkoren att antingen betala i tid eller bli utesluten och därvidlag förlora gjorda insatser.[146]

I maj 1934 mottog Erik Kempe ett brev från Stockholms Försäkringstekniska byrå, aktuarien Erik Hahr. Brevet var reklam för de tjänster de erbjöd men innehöll en avslutning vilken fångade Kempes uppmärksamhet: "Vi hava under hand erfarit, att Socialstyrelsen ev. ämnar göra denna pensionskassa vissa förelägganden."[147] Några dagar senare yppade Kempe ett förslag för Åhrberg. I relation till pensionskassans stadgar, vilka inte kunde ändras förrän tidigast nästkommande vår, ville han att Åhrberg övervägde följande som en typ av interimistiskt agerande; "pension utgår till den, som fyllt 55 år och ej längre är i bolagets arbete". Åhrberg skulle också undersöka hur många som kunde tänkas ligga i närheten av denna grupp. Kempe trodde och hoppades att han med informationen i hand kunde ingå avtal med dem som redan hade pension trots full tjänst, om att avstå pensionen. Som kompensation ämnade han erbjuda dem pensionstillägg, d.v.s. en direktpension.[148] För den enskilde pensionstagaren innebar ett sådant förfarande att en stadgegrundad rättighet gick förlorad och ersattes av en gåva. Motivet bakom detta agerande är oklart även om det kan ses som en direkt förlängning på den tidigare inslagna vägen från bolagets sida, dvs. att avlasta pensionskassan. Det var uppenbart att kassans problem i ett övergripande perspektiv måste mötas på flera fronter samtidigt.

---

[145] Protokoll från årsmöte med Uf RpK den 26/3 1934.

[146] Protokoll från styrelsemöte med Uf RpK den 18/6 1934.

[147] Brev från Stockholms Försäkringstekniska byrå; Edberg och Hahr till EK den 12/5 1934.

[148] Brev EK - KÅ 16/5 1934.

Tjänstemännen särbehandlas

Sommaren 1934 inledde en period då flera omfattande förändringar i pensioneringssystemen vid bolaget kom till stånd. Redan på bolagsstämman tidigare under året hade styrelsen fått fullmakt att träffa avtal om pensionsförsäkring för tjänstemän och förmän vid bolaget. Kempe tog kontakt med både försäkringsbolaget Skandia och försäkringsföreningen Svenska Personal-Pensionskassan (SPP) inför bolagets styrelsemöte i början av juli. Mötet beslutade att anslutning skulle ske till SPP för 22 anställda från och med den 1 juli 1934.[149] Pensionsförsäkringen gällde för yngre tjänstemän och förmän och erhöll följande utformning. Pensionsåldern sattes till 60 år, vilket var generösare än SPP:s normalplan där pensionsåldern var 65 år. Egenpensionen uppgick till 60% av slutlönen , men maximerades till 6.000 kronor om året. Kopplat till egenpensionen utgick för manliga anställda ett efterlevandeskydd i form av en änkepension om 20% av lönen (max 2.000 kronor) och ett kapitalunderstöd om maximalt 2.000 kronor. Totalt fick pensionsförmånerna inte överstiga 10.000 kronor om året. Fr.o.m. 1936-års taxering krävdes att den del av pensionsavgifterna som betalades av arbetsgivaren deklarerades som tjänsteinnehavarens inkomst, medan de anställdas egenavgifter var avdragsgilla.[150] De individuella avgifterna och reglerna i sammandrag framgick av de försäkringsbrev som vederbörande fick. Till följd av förbättrade konjunkturer beslutade bolaget att ta på sig hela kostnaden för försäkringen. Från den 1 juli inträdde därför en löneförhöjning som ungefärligen motsvarade avgifterna till SPP. Om ytterligare löneförhöjning gavs vid senare tillfälle var villkoret att vederbörande givetvis även fick täckningen av egenavgiften till SPP höjd i samma grad. "Bolagets nu gjorda åtagande är icke bindande för framtiden, utan kan när som helst återtagas, men gjorda inbetalningar äro ju definitivt den försäkrades egendom och kunna för sådant fall alltid omläggas till fribrev."[151] Praktiskt löstes inbetalningarna till SPP genom huvudkontoret i Stockholm, medan löneavdragen gjordes vid

---

[149] RAB Styrelseprotokoll 4/7 1934.

[150] SPP-meddelande januari 1936. Brev SPP - RAB 13/4 1934.

[151] Brev EK - KÅ 7/7 1934.

brukskontoret i Robertsfors.[152] Detta innebar att lönenivåer och familjeförhållanden kontinuerligt kontrollerades från bägge håll. Nyordningen uppskattades och i mitten av juli meddelade Åhrberg att han på pensionskassestyrelsens och tjänstemännens vägnar tackade för den storslagna åtgärden, både pensionslösningen och löneförhöjningen.[153] I samband med att Mo & Domsjö anslöt sig till SPP 1936 ändrades även anslutningen i Robertsfors till att ge fullt efterlevandeskydd eftersom skillnaden i kostnad mellan hel- och halvkollektiv familjepension var liten.[154] Den stora och avgörande nydaningen var att pensionerna i och med anslutningen till SPP blev oantastbara, även om en viss restriktion gavs från bolagets sida ifråga om dess avgiftsåtaganden utöver anslutningsplanen som citatet ovan belyser. Både Erik Kempe och Karl Åhrberg löste sina personliga pensionsförsäkringar genom anslutning till SPP tillsammans med övriga tjänstemän.[155] Såsom aktiv medlem var man röstberättigad till SPP:s överstyrelse. RAB:s medlemmars första val ägde rum för valperioden 1939 - 1943.[156] Under 1940-talet kom pensioneringen i princip att samköras fullt ut med Mo & Domsjö.[157] Vid tjänste- och förmännens utträde ur pensionskassan avstod de sina pensionsrättigheter och tidigare inbetalda avgifter vilket stärkte kassans ställning.[158]

Strukturomvandling och folkpensionering, men kassans problem bestod

I samband med de senaste stadgeändringarnas registrering hos Socialstyrelsen kommenterade myndigheten frågan om pensionskassans fortlevnad. Det var uppenbart att den inte ansåg att kassans grunder var tillräckligt stabila trots vidtagna åtgärder. Följande ganska barska besked lämnades:

---

[152] Brev EK - KÅ 30/7 1934. Meddelande SPP 8/1, 13/3, 6/5 1936.

[153] Brev KÅ - EK 14/7 1934.

[154] Brev EK - KÅ 6/5 1936. Personkretsen för helkollektivt efterlevandeskydd var alla, medan halvkollektiv inte gav efterlevandeskydd åt ogifta

[155] RAB styrelseprotokoll 28/12 1934.

[156] Brev EK - KÅ 21/10 1938.

[157] Korrespondens SPP - RAB - MoDo 1941-42.

[158] Anmälan till brukskontoret att inga avgifter skulle dras till pensionskassan från 6 tjänstemän 14/12 1932. Detta gällde främst förmän som tidigare varit arbetare och anslutna till pensionskassan.

"Den genomförda stadgeändringen innebär visserligen en förbättring av den ekonomiska ställningen men är icke tillräcklig för att grunderna för verksamheten skola bliva betryggande. /.../
/.../ Emellertid anser sig K. Styrelsen böra fordra, att en omläggning av grunderna för verksamheten baseras på för ändamålet verkställd försäkringsteknisk utredning. De nya grunderna för verksamheten skola därvid fastställas så att full trygghet skapas för framtiden.
I anledning av vad sålunda anförts torde Ni med det snaraste föranstalta om vidtagande av åtgärder, som i denna skrivelse anbefallts samt så snart ske kan lämna K. Styrelsen vidare meddelande rörande ärendets utveckling."[159]

Åhrberg påpekade för myndigheten att registreringsbeviset endast var kontrasignerat där det borde varit fullständigt underskrivet, samt svarade att Stockholms Försäkringstekniska Byrå anlitats för att genomföra en kommande utredning.[160] Arbetet med den försäkringstekniska utredningen påbörjades omgående. Under september månad pågick skriftväxling mellan byrån och Åhrberg ifråga om information för de beräkningar som skulle genomföras. Den 1 oktober översändes den färdiga utredningen. Sammantaget gav utredningen vid handen att en höjning av pensionsåldern till 60 år inte skulle vara tillräckligt för att täcka bristen i den framtida fonden. Beräkningarna påvisade att för att täcka framtida pensionsåtaganden krävdes en sänkning av pensionsbeloppen med 25%.[161] Vid sin granskning av utredningen uppmärksammade Åhrberg att slutsatserna grundades på felaktiga uppgifter om fondens ställning vid tidpunkten. Ett slarvfel från utredarnas sida.[162] Vidare uppdagades att utredarna utgått från att avgifterna enligt de nya stadgarna använts redan från starten, men att de efter samtal med Kempe fått klart för sig att detta var fel. Enligt en ny snabbt genomförd beräkning med pensionsåldern 60 år och ett pensionsbelopp om 100 kronor, dvs. oförändrat, visade det sig trots de ändrade förutsättningarna att ett avsevärt underskott uppstod. Vid pensionskassans styrelsemöte den 20 oktober var Erik Kempe närvarande. Inför styrelsen presenterades det aktuella läget och förhoppningarna om en rekonstruktionsplan för kassan. Inget konkret beslutades utöver att styrelsen skulle invänta den försäkringstekniska

---

[159] Brev från Kungl. Socialstyrelsen 11/7 1934.

[160] Brev från KÅ till Kungl. Socialstyrelsen 18/7 1934. Brev från KÅ till Erik Hahr's försäkringstekniska byrå 20/7 1934.

[161] Brev från Erik Hahr till KÅ 1/10 1934.

[162] Brev KÅ till Erik Hahr 8/10 1934.

utredningen och Socialstyrelsens synpunkter på densamma. Under diskussionen i styrelsen kom frågan om 60 år som pensionsålder upp. Flera av ledamöterna trodde att det skulle bli svårt att genomdriva en sådan ändring bland delägarna, framförallt de som närmade sig 55 års ålder.[163] Pensionskassan befann sig i väntans tider, men Kempe och Åhrberg drev själva frågan vidare genom besök hos, och överläggningar med, både Erik Hahr och byråchefen vid Socialstyrelsen, Theofil Andersson.[164] Antalet delägare i pensionskassan minskade väsentligt när 25 personer trädde ur enbart under andra halvåret 1934. Bland dessa trädde 12 personer ut frivilligt varav 6 var tjänstemän anslutna till SPP, medan 4 uteslöts till följd av bristande betalning och några avled eller flyttade till ålderdomshem.[165]

Året 1935 präglades bolaget i pensionshänseende av framförallt tre skeenden. För det första kom de allmänna pensionsreformerna att tydligare än tidigare tas hänsyn till i utvecklingen av bolagets olika pensionsåtaganden. För det andra innebar beslutet om nedläggning av sågverksrörelsen i Robertsfors att betingelserna för pensionskassan förändrades radikalt. Händelseförloppet introducerade också "på allvar" begreppet förtidspension som en möjlig utväg för bolaget att uppfylla sitt i flera fall självpåtagna sociala ansvar. För det tredje pågick en förhalningsprocess gentemot Socialstyrelsen ifråga om att genomföra en ny försäkringsteknisk utredning.

Diagram 12 illustrerar hur det allmänna pensionssystemet förändrades när den kommunala uppgiften att debitera pensionsförsäkringsavgift försvann och systemet även lokalt fick en tydlig prägel av fördelningssystem. Den kraftiga nedgången 1937 belyser övergången till den nya formen för tilläggspensionering. Den fick inte omgående genomslag till följd av att många pensionärer uppbar avgiftspension från det tidigare pensionsförsäkringssystemet samt vissa övergångsregler. Det nya systemets främsta merit ur bolagets hänseende var den förbättrade möjligheten att ge tjänstepensioner utan inverkan på folkpensionens storlek.

---

[163] Protokoll från styrelsemöte med Uf RpK den 20/10 1934.

[164] Privatbrev EK - KÅ.

[165] Brev EK - KÅ 7/1 1935. Brev KÅ - EK 10/1 1935. Protokoll styrelsemöte Uf RpK den 6/3 1935.

Diagram 13. Kostnader samt avgifter för allmän pensionsförsäkring i Bygdeå kommun 1928-1948 (fasta priser).

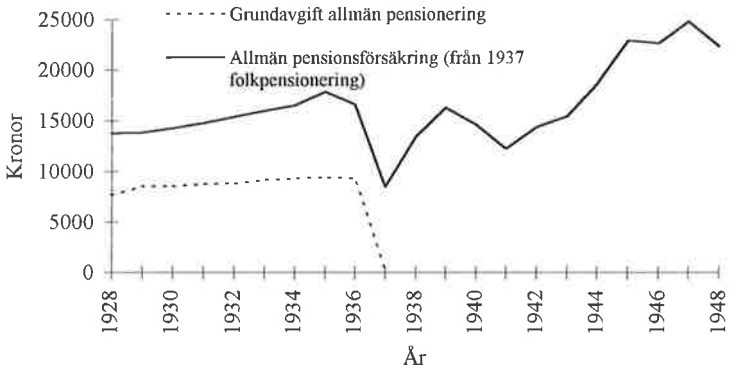

Källa: SCB, Kommunernas finanser 1928-1948, (deflator Socialstyrelsens levnadskostnadsindex 1914=100)

I slutet av februari 1935 översände Kempe en skrivelse som han önskade få uppläst inför pensionskassestyrelsen.

> "Om styrelsen godkänner mitt förslag, föreslår jag att kassan till Socialstyrelsen avlåter en skrivelse med begäran, att den pågående försäkringstekniska utredningen får uppskjutas och verkställas pr den 31 december, under motivering att arbetsgivarens inställning till frågan är väsentligen beroende på hur frågan om folkpensioneringen avgöres vid innevarande års riksdag."[166]

Beslut fattades i önskad riktning av kassans styrelse.[167] En skriftväxling pågick sedan under året mellan Åhrberg och Socialstyrelsen i frågan. I slutet av mars söktes anstånd med den försäkringstekniska utredningen utifrån ovan belysta motiv.[168] Det dröjde till mitten av juli innan svar kom från myndigheten. Det var nekande med hänvisning till ett cirkulär ifråga om försäkringstekniska utredningar i understödsföreningar, som pekade på att ränteläget kraftigt ändrats och att livslängden drastiskt

---

[166] Brev EK - KÅ 28/2 1935.

[167] Brev KÅ - EK 28/2 1953. Protokoll styrelsemöte Uf RpK den 6/3 1935. Protokoll årsmöte Uf RpK den 16/3 1935.

[168] Brev KÅ - Kungl. Socialstyrelsen 23/3 1935.

ökat.[169] Åhrberg försökte fördröja processen ytterligare genom en ny skrivelse där han påpekade att sågverksnedläggelsen medfört en större ändring bland kassans delägare, och menade att myndigheten borde bifalla hans ansökan. Speciellt lyfte han fram att flera av de anställda kom att flytta från Robertsfors till anställningar vid t.ex. Mo & Domsjös anläggningar i Örnskildsvik och Bofors mekaniska verkstäder.[170] För dessa utträden fanns beslut att bolaget övertog de kostnader som uppstod för den som utträdde ur pensionskassan och därigenom till följd av stadgarna förlorade sina insatser. För pensionskassan innebar varje utträde en förstärkt ställning. Åhrberg sökte om anstånd att utföra den försäkringstekniska utredningen per den 31/12 1935, han ansåg att den annars "ur flera synpunkter ej kan bli riktig."[171] Om inget annat så skulle det ta några månader innan han fick svar.[172] Kempe gillade hans tilltag, och sa sig villig att göra en personlig uppvaktning hos Socialstyrelsen om så vore nödvändigt.[173] Saken föll väl ut. I början av december godkände Socialstyrelsen att den försäkringstekniska utredningen kunde göras på grundval av 1935 års ställning.[174] Redan innan Kempe hade fått detta klart för sig påpekade han för Åhrberg att det vore önskvärt ifall de arbetare som var på väg till Örnskildsvik anmälde sitt utträde ur kassan innan årskiftet med hänsyn till den kommande utredningen.[175] De olika fackföreningsavdelningarna diskuterade framförallt effekterna av sågverkets nedläggning. Avdelningen i Sikeå (SSIAF 213) beslutade att upphöra med sin självhjälpsförening, medan sågverksavdelningen i Robertsfors (SSIAF 221) beslutade om sammanslagning med

---

169 Brev Kungl. Socialstyrelsen - KÅ 19/7 1935. Cirkulärskrivelse nr. 13 1935 K. Socialstyrelsen. Byrån för sjukkasseväsendet 7/6 1935. De två faktorerna är grundläggande för all beräkning av försäkringars tryggande.

170 Privatbrev EK - KÅ 3/5 1935. Till dessa nio arbetare utbetaldes också flytthjälp. Vad gällde utträdet ur pensionskassan var arbetarna osäkra och ville ha sitt fackförbunds synpunkter. Arbetarna synes ha varit mer intresserade av om deras anställning på annan ort var att betrakta som fast, än huruvida deras inbetalda premier återbetaldes, "men västerbottningarna ha ju ett sävligt temperament, och för dem innebär det ju dock att ryckas upp ur sin gamla miljö och omplanteras under helt nya och okända förhållanden. "Privatbrev EK - KÅ - EK 6, 14, 20/7 1935.

171 Brev KÅ till Kungl. Socialstyrelsen 3/8 1935.

172 Brev KÅ - EK 22/7 1935.

173 Brev EK - KÅ 29/7 1935.

174 Brev Kungl. Socialstyrelsen till KÅ 4/12 1935. Brev KÅ - EK 9/12 1935.

175 Brev EK - KÅ 7/12 1935.

fabriksavdelningen (SPIAF 118) och deras självhjälpskassa. 1938 gick även avdelningen i Sikeå upp i fabriksavdelningen. Det mest angelägna för avdelningarna var avvägningen av vilka som skulle erbjudas arbete, samt att arbeta för en (förtids-)pensionering av äldre arbetskraft. Man beslutade att eftersträva en lösning där yngre arbetare alltid gick före pensionerade. Vid flera tillfällen diskuterades och kontrollerades bolagets uppfyllande av gjorda förtidspensioneringslöften.[176]

Stockholms Försäkringstekniska byrå, Edberg och Hahr, påbörjade i mitten av januari 1936 arbetet med den nya utredningen.[177] Under arbetets gång översändes information om nyligen avlidna vilket påverkade kassans ställning i positiv riktning.[178] Den färdiga utredningen gav en mycket dyster bild. Oberoende av om den av Socialstyrelsen satta räntefoten (3,25%) eller den mer gynnsamma faktiska räntan (5%) användes vid beräkningarna uppstod ett avgörande underskott i allmänna fonden på cirka 50%.[179] Efter påtryckning från Kempe gjorde byrån även en beräkning av 1935 års situation utifrån samma grunder som vid beräkningen år 1932. Skillnaderna var obetydliga.[180] Han oroades över den betydande bristen som förelåg trots de många avgångarna under det senaste året:

> "Jag har övervägt denna fråga och finner för närvarande icke skäl föreligga att framlägga någon särskild plan för årets ordinarie stämma, som Ni alltså kan annonsera, när som helst. Jag anser lämpligt att vi avvakta, vad Socialstyrelsen, till vilken utredningsresultatet bör insändas, kommer att säga."[181]

Ordinarie årsmöte hölls i slutet av mars. Ordföranden var förhindrad att närvara varför sekreteraren ledde förhandlingarna. Mötet gick igenom den försäkringstekniska utredningen.[182] Forsgren refererade senare mötet för Åhrberg. Vid mötet hade förekommit frekventa uttalanden

---

[176] Fackföreningsprotokoll SPIAF 118, SSIAF 213 och 221 1935-1937.

[177] Brev KÅ till Stockholms Försäkringstekniska byrå, Edberg & Hahr den 21/1 1936.

[178] Brev KÅ till Stockholms Försäkringstekniska byrå, Edberg & Hahr den 13/2 1936.

[179] Försäkringsteknisk utredning bilagd brev från Stockholm Försäkringstekniska byrå till pensionskassan KÅ 27/2 1936.

[180] Brev Stockholms Försäkringstekniska byrå till EK 4/3 1936.

[181] Brev EK - KÅ 11/3 1936.

[182] Protokoll årsmöte Uf RpK den 28/3 1936. Protokoll styrelsemöte Uf RpK den 28/3 1936. Brev till Kungl. Socialstyrelsen 30/3 1936.

från framförallt de yngre medlemmarna att gå ur kassan om inbetalda avgifter återbetalades.[183] Erik Kempe reagerade omedelbart på informationen och gav Åhrberg i uppdrag att utreda till vilken kostnad bolaget kunde lösa ut de 47 aktiva delägarna födda 1900 och senare.[184] Vid genomförandet insåg Åhrberg att även de 31 som var födda 1895-1899 borde omfattas. Kravet fördes vid flera senare tillfällen fram av fabrikens fackförening.[185] Om de äldre inkluderades ökade kostnaden för företaget från 3.419:33 kronor till 6.240:75 kronor. Åhrberg förordade att Edberg & Hahr skulle genomföra en utredning med de 78 omtalade personerna utlösta,[186] vilket skulle innebära att pensionskassan fortsättningsvis endast var en angelägenhet för personer födda före 1895. Hahr genomförde beräkningarna redan samma vecka och kom fram till ett underskott, räknat på den faktiska räntefoten (5%), av 101.000 kronor.[187]

Socialstyrelsen reagerade omgående till följd av den nya försäkringstekniska utredningen och undrade vilka åtgärder som vidtagits eller planerats för att motverka den "synnerligen betydande brist" som förelåg.[188] Åhrberg svarade att inget hittills hade gjorts i väntan på direktiv från myndigheten.[189] Socialstyrelsen beslutade vid ett möte i april att meddela understödsföreningen en anvisning om att erforderliga åtgärder skulle vara genomförda per den 1/1 1938.[190] Åhrbergs reaktion till Erik Kempe var: "Såvitt jag kan finna, så blir det väl bäst, att kassan låter helt med saken bero, varefter kungl. styrelsen efter den 1 jan. 1938 inkomma med förslag rörande vilka ändringar kassan bör vidtaga beträffande grunderna för sin verksamhet."[191] Kempe höll med eftersom ordinarie årsmöte redan passerat.[192]

---

[183] Brev KÅ - EK 30/3 1936.

[184] Brev EK - KÅ 1/4 1936.

[185] Protokoll styrelseprotokoll SPIAF avd. 118 Robertsfors.

[186] Brev KÅ - EK 18/4 1936.

[187] Brev från Stockholm Försäkringstekniska byrå till EK den 27/4 1936.

[188] Brev Socialstyrelsen till Pensionskassan 23/1 1937.

[189] Brev Pensionskassan, KÅ till Socialstyrelsen 29/1 1937.

[190] Brev Socialstyrelsen, inkl protokollsutdrag, till Pensionskassan 7/4 1937.

[191] Brev KÅ - EK 9/4 1937.

[192] Brev EK - KÅ 13/4 1937.

Tabell 5. Sammanställning över försäkringstekniska utredningar genomförda fram till år 1935.

Tid	*Antal medlemmar*			*Krav på fond enl. utredning*			
31/12	Aktiva	Pensionärer	Σ Fonder	Räntefot %	Aktiva	Pensionärer	Underskott
1926	276	85	215.180	4	232.388	429.139	196.751
1932	316	122	269.114	4,5	318.621	535.023	216.402
				5	316.862	491.843	174.981
1933			268.928	4	268.928	415.549	146.621[a]
1935	218	131	271.295	3,25	271.295	559.875	288.580
				5	271.295	406.000	134.705
1935	140	131	271.295	3,25	271.295	494.170	222.875[b]
				5	271.295	372.000	100.705[b]

Källa: Sammanställning gjord vid bruksförvaltningen RAB den 7/5 1936.
Anm. a/ Medlemsförhållanden den 31/12 1932 låg till grund.
b/ Medlemmar födda tidigare än år 1895.

Ett första steg till förstärkning av pensionskassans fonder var att inte använda avkastningen från 1928-års donationsfond till de tillfälliga pensionstilläggen utan lägga den till kapitalet. Likaledes lades den f.d. hammarsmedskassans kapital till pensionskassans allmänna fond.[193] Åhrberg hade genomfört samordningen med den senare redan två år tidigare,[194] men det tog tid att reda ut hur eftersom Hammarsmedskassan verksamhet styrdes av speciell lagstiftning.[195] Vid sammanslagningen hade kassan endast två understödstagare och ett kapital oförändrat sedan starten år 1873. Den avgörande ändringen i pensionskassans ställning var ett bolagsbeslut om en donation på 100.000 kronor på vissa villkor:

> "Bolaget är villigt att tills vidare förränta beloppet på samma villkor som kassans övriga hos bolaget innestående medel, och bolaget kommer att ställa den ytterligare inteckningssäkerhet som erfordras. Beloppet sammanslås med 1928 års donationsfond, och skall den sålunda sammanslagna fonden hädanefter benämnas reservfonden. Bolaget , förbehåller sig rätt att, om bolaget så önskar, disponera reservfondens avkastning som bidrag till bolagets utgifter för s.k. pensionstillägg. För de år, då bolaget icke disponerar avkastningen för sådant ändamål, lägges avkastningen till kapitalet. För år 1937 blir detta fallet. Reservfondens kapital är avsett att bidraga till att möta den betydande brist, som enligt verkställda försäkringstekniska utredningar kommer att i framtiden uppträda, och den allmänna fonden skall alltså i sin helhet vara förbrukad, innan

[193] Brev EK - KÅ 9/2 1937.
[194] Brev EK - KÅ - EK 15, 21, 25/1 1935.
[195] Protokoll styrelsemöte Uf RpK den 16/3 1937.

reservfonden tillgrips. Skulle mot all förmodan, sedan kassan fullgjort sina förpliktelser enligt stadgarna, något överskott uppstå på reservfonden, äger bolaget disponera detta belopp till ändamål, som bolaget finner gagna arbetarekåren vid Robertsfors. Reservfonden får emellertid icke anlitas för att skydda pensionsrätt för medlem, som efter den 11 juni 1937 vunnit inträde i kassan."[196]

Som säkerhet ställdes inteckningar å 6.400 hektar skogsfastigheter i Burträsk socken, medan tidigare inteckningar i Sikeå by återgick.[197] Inteckningarna ersattes året därpå till fastigheter tillhörande Åsträsk Ångsågs Aktiebolag och utgörande 6.228 hektar skogsmark.[198] Pensionskassans styrelsemöte översände ett protokollsutdrag till Socialstyrelsen för att belysa kassans nya ekonomiska ställning.[199] Socialstyrelsen som inte visste om den senaste försäkringstekniska beräkningen baserad på färre medlemmar och högre räntefot meddelade att donationen visserligen förbättrade situationen men ingalunda avhjälpte den. Myndighetens krav om åtgärder innan 1 januari kvarstod därför. Åhrberg framförde till Kempe, att även om de båda visste att Socialstyrelsen i frågan led brist på information borde de avvakta. Inte minst ansåg han att det vore intressant klarlägga vilka åtgärder de tänkte vidtaga.[200] Kempe höll inte med: "Om det också kan synas lockande att känna Socialstyrelsen på pulsen, såsom Ni föreslår, anser jag det dock riktigare att meddela styrelsen, hur förräntningen av kassans tillgångar sker."[201] Socialstyrelsen meddelades därför om de nya förutsättningarna för kassans verksamhet.[202] Svar kom med vändande post. Myndigheten var nöjd med den tekniska utformningen och beräkningarna, men de ansåg fortfarande att viss osäkerhet kvarstod vad gällde garantier för upprätthållandet av räntefoten om 5%.[203] Åhrberg diskuterade frågan med Kempe under ett av dennes besök i Robertsfors och fick i uppdrag att författa en skrivelse till

---

[196] Brev EK till Pensionskassan KÅ 29/6 1937. Se även RAB styrelseprotokoll 23/7 1937, samt Styrelseprotokoll Uf RpK 19/10 1937.

[197] Brev EK till Pensionskassan KÅ 22/9 1937.

[198] Korrespondens Pensionskassan - EK huvudkontoret - Pensionskassan 19, 21 2 st, 22, 26/4 1938. Se också vidare korrespondens vid försäljning av del av inteckningssäkerheten EK - KÅ - EK 17 & 18/8 1938.

[199] Styrelseprotokoll Uf RpK 19/10 1937.

[200] Brev KÅ - EK 10/11 1937.

[201] Brev EK - KÅ 11/11 1937.

[202] Brev KÅ till Socialstyrelsen 13/11 1937.

[203] Brev Socialstyrelsen till KÅ 17/11 1937.

Socialstyrelsen. Kempe korrekturläste och gjorde några smärre justeringar för att trycka på hur bra säkerheterna och hur goda ambitionerna från företagets sida var.[204] Formuleringarna i citatet nedan fick den nya tillsynsmyndigheten, Pensionsstyrelsen, att låta saken "tills vidare bero".[205]

> "Sedan 1931 äro jämväl kassans övriga tillgångar innestående hos bolaget mot samma räntesats. För hela sin fordran har kassan förstklassig inteckningssäkerhet.
> Någon garanti föreligger icke, att 5 % ränta även i fortsättningen kan påräknas, annat än bolagets vid upprepade tillfällen bevisade strävan att stärka kassans ställning."[206]

Många former för pensionering när Arbetarpensionskassan (APK) introduceras.

I september 1936[207] var sågverkets nedläggning ett faktum. Ett antal "trotjänare" hade redan 1932 pensionerats i samband med depressionen och den då allmänna neddragningen av driften,[208] men detta var konsekvenser av omständigheter bortom pensionsfrågan. I och med sågens nedläggning blev för första gången förtidspensionering ett aktivt och uttalat instrument i omvandlingen. Framförallt var åldersintervallet 55 - 64 år i rampljuset. Flera ur denna grupp pensionerades på bolagets

---

[204] Brev KÅ - EK - KÅ 10 & 13/12 1937.

[205] Brev Pensionsstyrelsen till KÅ 17/1 1938.

[206] Skrivelse till Socialstyrelsen 15/12 1937. Följande summering är gjord.

Tidsperiod	Donationer	Räntesats
1 maj 1913	50.000 kr.	5 %
1913 - 1919		
31 dec 1916	100.000 kr.	6,5 %
1920		
27 nov 1928	25.000 kr.	5,5 %
1921		
11 juni 1937	100.000 kr.	4,5 %
1922 - 1923		
1924 --		5 %

[207] Meddelande från Brukskontoret KÅ till 30 arbetare i Robertsfors och Sikeå 23/9 1936.

[208] P.M. från Brukskontoret 2 maj 1932. Pensionen sattes till 400 kronor per år alla förmåner inkluderade. För de som bodde i bolagets hus sattes pensionen till 300 kronor per år. Brev utsänt till arbetarna från Karl Åhrberg 15/6 1932. Villkoren som sattes upp var följande: 1/ 60 års ålder, 2/ i ordinarie tjänst sedan 30 år, 3/ ej längre i bolagets arbete.
För vissa arbetare, vilket är av störst intresse här, räckte att de två första var uppfyllda.

bekostnad från och med den 1 januari 1937 fram tills det att folkpensioneringen vid 67 års ålder tog vid. Därefter betalade bolaget en tilläggspension, dock ej större än att full folkpension utgick. Alternativt gavs den pensionerade ett pensionstillägg reducerat med vad denne erhöll från pensionskassan. De i högre ålder, 6 stycken, erhöll tillsvidarepensionering, vilket upprätthöll bolagets ambition att se om sina trotjänare. Pensionssituationen vid AB Robertsfors var vid slutet av 1930-talet ordnad, men rörig. Året 1938 kom att ytterligare komplicera bilden. Följande tabell illustrerar situationen:

Tabell 6. Pensioneringsformer vid AB Robertsfors Bruk år 1938.

Personalkategori	*Pensionsform*	*Anmärkning*
Vd Erik Kempe	SPP-ansluten	
Platschef Karl Åhrberg	SPP-ansluten	Avtalad direktpension utöver SPP[209]
Tjänstemän & förmän, yngre	SPP-anslutna genom RAB	Anslutningen frivillig
Tjänstemän & förmän, äldre	Direktpension/pensionskassa	Gällde de som närmade sig pensionsåldern såväl som de redan pensionerade.
Arbetare, yngre f 1900 --	APK-anslutna [a]	Anslutningen frivillig
Arbetare, äldre f -- 1900	Direktpension/pensionskassa	Flera utlösta från pensionskassan genom förtidspensionering.
- " -, änkor och minderåriga	Direktpension	Förtidspensionerade hade en tilläggspension resten av livet. Övriga hade tilläggspension beslutad år från år.[210]
Övriga former	Förtidspension fram tills folkpensionering därefter ev. direktpension. Möjligheter till friköpande/arrende av jordbruksmark. I vissa fall även i form av gåva istället för kontantpension. Pensionärer, änkor etc. fick behålla nyverken till samma arrende som tidigare. De fick också gödsel och sättning (potatis) gratis.[211]	

Källa: Korrespondens och sammanställningar RAB.

---

[209] Åhrbergs pensioneringsförhållanden efter frånträdandet av sin tjänst i slutet av september 1940 var följande. 6.000 kronor från sin SPP-anslutning, 6.000 kronor från bolaget (hölls inne så länge KÅ var anställd vid statliga Bränslekommissionen). Utöver detta tillerkändes han ett konsultarvode på 3.600 kronor fram till 1/10 1944. Alla summorna årligen. Styrelseprotokoll RAB 6/10 1940. Pensionskort Karl Julius Åhrberg.

[210] Diskussion kring dessa tillägg fördes av EK i brev till KÅ den 31/1 1938. EK menade att gruppen personer med f.d. arbetare i Sikeå var en grupp som fått pensioner utlovade för livet ut, medan gruppen tilläggspension beslutades från år till år. Han förtydligade att "jag vill icke påtaga bolaget ytterligare juridiska förpliktelser av denna natur", dvs. livslånga pensionslöften.

[211] Tidskrift för Landtmän 25/10 1919. Nilsson B & Burman M (1985), a.a.

Mars och april månad 1938 var intensiva månader för pensioneringsverksamheten vid Robertsfors. Bolaget erbjöd delar av arbetarkollektivet anslutning till Arbetarpensionskassan (APK) enligt vissa villkor. Lockande för bolaget var bl.a. den möjlighet till skatteavdrag för de till pensionsinrättning inbetalda avgifter som den nya skattelagstiftningen under mitten av 1930-talet gav utrymme för.[212] Villkoren förändrades under processens gång till följd av att förslaget hade framställts helt och hållet utan samarbete med arbetarna. När förslaget presenterades kom frågor i dagen som medförde att ett större antal arbetare än först avsetts anslöts.

Inför RAB:s styrelsesammanträde framställdes en lista över möjliga personer för anslutning till APK utöver dem som var delägare i Pensionskassan (numera i brevväxling kallad "den gamla pensionskassan"). Problem att lösa var bl.a. de som inte tillhörde de fast anställda. Åhrberg förespråkade att ett mindre antal av de som var tillfällighetsanställda, men utgjorde en viktig del i företagets kompetens, borde erbjudas medlemskap. Därutöver krävdes ställningstagande till om årsinkomster mindre än 2.000 kronor skulle ge minskad årsavgift till APK, något Åhrberg menade vore mindre lämpligt med hänvisning till administrativa problem.[213] Efter livlig korrespondens sattes till slut information om erbjudandet upp på anslagstavlor[214] i Robertsfors och Sikeå. Vid tidpunkten för pensionskassans årssammanträde 1938 var 112 arbetare berörda. Redan före mötet hade fackföreningsstyrelsen meddelats förutsättningarna.[215] Erbjudandet om APK-anslutning togs upp till diskussion och attityden var mycket positiv bland fackföreningsfolket.[216] Vid behandlingen påpekades att det i anslutningsplanen borde finnas ett avsnitt om skyldighet att sluta sitt

---

[212] Se i sammanhanget den debatt som fördes angående avdrag av inbetalade avgifter i företags bokföring, likväl som kring företagspensioners inverkan på utbetald folkpension, SOU 1938:18 Betänkande med förslag till lag om frivillig pensionering av i enskild tjänst anställda m.m. Se även P.M. för bolagen APK anslutningsplan N:r P4 , rubriken "Skattedeklaration" 1938.

[213] Brev KÅ - EK 4/3 1938.

[214] KÅ hade föreslagit att förteckningen över de utvalda skulle sättas upp på anslagstavlorna. EK tyckte inte att detta var någon bra idé utan föredrog att information om var den kunde avhämtas endast var tillrådligt. Brev EK - KÅ 8/3 1938.

[215] Brev EK - KÅ - EK 5 & 7/3 1938. Årssammanträde protokoll RpK den 17/3 1938.

[216] Protokoll SPIAF 118 1/3 1938.

förvärvsarbete i och med pensioneringen samt att alla pensionskassans delägare skulle medges inträde i den nya kassan.[217] Pensionskassestyrelsen fattade sitt beslut med utgångspunkt från vissa villkor sammanfattade i det tillkännagivande som presenterades för de tilltänkta. Enligt ett besvarat frågeformulär från SPIAF (Svenska Pappersindustriarbetarförbundet) kring pensioneringsformer vid företaget beskrivs RAB:s anslutningsplan till APK som fördelaktigare än normalplanen.[218] Åhrberg ville i likhet med fackföreningen ha en passage införd i anslutningsplanen (APK:P8) som sa att arbetare som uppnått pensionsåldern skulle upphöra med sitt förvärvsarbete. Kempe motsatte sig detta med kraft.[219] Däremot tyckte han att en kopia av lagen om försäkringsavtal i utdrag borde medfölja anslutningsplanen.[220] Villkoren måste betraktas som "ganska" kompromisslösa, framförallt om man ser till konsekvenserna av att tacka nej.[221]

"Tillkännagivande

Härmed få vi erbjuda ett visst antal av bolagets arbetare i Robertsfors och Sikeå att ingå i Arbetarepensionskassan /APK/ från den 1 instundande april, i stort sett enligt den anslutningsplan, som gäller mellan APK och Mo och Domsjökoncernen, anslutningsplan P4, dock med vissa modifikationer grundade på lokala förhållanden. Denna anslutningsplan kommer senare att tillhandahållas arbetarna, men kan redan nu upplysningar härom erhållas hos herrar Sten Nilsson i Robertsfors och Henning Gerdin i Sikeå, vilka togo del av nämnda anslutningsplan vid besök hos APK i Stockholm.

Av de arbetare, som erbjudas ingå i APK, befinna sig 43 st., som äro medlemmar i Robertsfors Arbetares Pensionskassa, födda år 1900 och senare, och gäller som villkor för erbjudandet att de omedelbart utgå ur denna kassa, då bolaget återbetalar av dem till kassan inbetalda avgifter t.o.m. år 1937.

Svar om detta vårt erbjudande antages, skall vara bolaget tillhanda senast den 24 dennes, då, i händelse erbjudandet antages, jämväl erforderliga handlingar /anmälan och deklarationsblankett/ skola vara ifyllda och avlämnade.

Vidare bedja vi få påpeka, att den som ej begagnar sig av detta bolagets erbjudande, icke kan påräkna att i någon som helst form erhålla pensionering från bolaget.

Uppgift å vilka arbetare, detta vårt erbjudande gäller, finnes tillgänglig dels å brukskontoret, dels hos avdelning nr. 118:s ordförande, herr Sten Nilsson, och

---

[217] Protokoll SPIAF 118 6/3 1938.

[218] Protokoll SPIAF avd. 118 styrelse 15/1 1939. Besvarad enkät följande cirkulär nr. 33/1938 från SPIAF.

[219] Brev EK - KÅ 8/3 1938.

[220] Brev EK - KÅ 11/3 1938.

[221] Styrelseprotokoll RAB 8/3 1938.

dels hos faktor Brändström i Sikeå, hos vilka erforderliga anmälnings- och deklarationsblanketter finnas.
Robertsfors den 10 mars 1938.

AKTIEBOLAGET ROBERTSFORS
/Karl Åhrberg/ "[222]

Reaktionen från fabrikens avdelning var präglad av omsorg för dem som inte omfattades av erbjudandet. I en skrivelse föranledd av den inom avdelningen rådande arbetslösheten påpekades att bolaget fortfarande inte hade uppfyllt sitt löfte om förtidspension för totalt 50 arbetare, utlovat i P.M. inför Sågens nedläggning från den 1 augusti 1935.[223] Åhrberg framförde saken till Kempe tillsammans med en möjlig utväg, nämligen att arbetarna vid ett fackföreningsmöte diskuterat möjligheten att köpa loss jord från bolaget. Han tyckte att förslaget var värt att överväga, åtminstone för vissa.[224] Kempes reaktion var tvekande. Kanske var det rimligt att antalet pensionärer ökade från de hittills 43 till de utlovade 50, men problemet för bolaget, menade han, var att antalet äldre arbetare minskat radikalt, och en omfattande förtidspensionering lik den inom Mo & Domsjö var otänkbar då bolaget inte kunde bära kostnaderna.[225] Jordavstyckningar var inte uteslutna.[226] Lösningen hade använts av Erik Kempes far för att sprida försörjningsbördorna på fler källor än lönearbete.[227] Nya påstötningar i förtidspensioneringsfrågan gjordes från arbetarhåll under sensommaren. Åhrberg var avvisande, men fick, till sin förvåning, hjälp från de äldre arbetarna genom en notis i Västerbottens Folkblad.[228] Där framgick att förslaget om pensionering av arbetare över 60 år endast var förankrat bland yngre medlemmar, och då framförallt som en

---

[222] Tillkännagivande anslaget i Sikeå och Robertsfors, samt bifogat anslutningsplanens §2. 10 & 11/3 1938.

[223] Skrivelse från Svenska Pappersindustriarbetarförbundet avd. 118 i Robertsfors 2/3 1938. I skrivelsen förs utöver förtidspensionsfrågan även en fråga om bidrag till yrkesutbildning upp. Även i denna sak hade bolaget sedan tidigare tillsammans med Bygdeå Kommun satsat 5.000 kronor vardera. Brev KÅ - EK 7/3 1938. Detta var ett krav som tidigt restes från medlemmar från tidigare Sikeå-avdelningen av SSIAF.

[224] Brev KÅ - EK 7/3 1938.

[225] Brev EK - KÅ 8/3 1938.

[226] Brev EK - KÅ 8/3 1938.

[227] Se bl.a. diskussioner kring nyverken.

[228] Västerbottens Folkblad 25/8 1938.

sysselsättningsfråga.[229] Bolaget beslutade ändå att låta en del äldre arbetare pensioneras och fackföreningens talesmän framförde sitt varma tack.[230] Gränsdragningsproblematiken var uppenbar. Åhrberg menade t.ex., när en arbetare från Sikeå uppvaktade om att få förtidspensioneras att det vore olämpligt eftersom fler i samma situation förmodligen skulle begära detsamma. Saken var ytterligare komplicerad av att pensionering av en, eller tio, arbetare i Sikeå skapade arbetskraftsbrist vid lossning och lastning av pappersmassa och virke, och nyanställningar av yngre arbetskraft innebar, menade Åhrberg, att de "genast anse sig då vara anställda hos bolaget".[231] Kempe följde denna linje och förtydligade att bolaget, vilket han tidigare förklarat för fackföreningarna, inte kom att förtidspensionera fler för tillfället.[232] Det innebar inte att bolaget avsade sig ansvaret för en tjänstepensionering av dessa längre fram, men de satt i en klämd position mellan en äldre pensioneringspolicy och erbjudandet om APK-medlemskap. Att hamna inom ramen för endera av dessa lösningar synes ha utgjort ett viktigt steg för att hamna på den arbetarförteckning som bolaget ställde upp över fast anställd personal. Pensionsutfästelse och fast anställning var tätt sammankopplade.[233]

Vid revisionen av Pensionskassans räkenskaper för år 1937 påpekades att de reverser som låg hos banken ej var överförda från Bank AB Norra Sverige till Svenska Handelsbanken. Åhrberg tyckte att ändringen borde genomföras. Så länge reverserna fanns i kassans ägo hade de dock sin fulla giltighet.[234] Kempe ansåg anmärkningen obefogad.[235] I januari 1939 växlades säkerheterna till följd av ett kraftledningsbygge. De nya inteckningarna täckte inte fullt det kapital som var deponerat. Bolaget var villigt att lägga beloppet om 11.000 kronor kontant om pensionskassan så önskade.[236] Pensionskassan gick

---

[229] Privatbrev KÅ - EK 31/8 1938.

[230] Brev KÅ - EK 24/9 1938.

[231] Brev KÅ - EK 25/4 1938.

[232] Brev EK - KÅ 27/4 1938.

[233] Se bl.a. brev EK - KÅ 28/4 1938 som en av flera indikationer på denna koppling. Protokoll SPIAF avd. 118 16/3 1938.

[234] Brev KÅ - EK 14/3 1938.

[235] Brev EK - KÅ 15/3 1938.

[236] EK - Pensionskassan, KÅ 3/1 1939. (Brevet är feldaterat till 1938).

med på förändringen utan någon önskan om kontant betalning av överskjutande belopp.[237]

Vid årsmötet i Pensionskassan 1938, vilket var det första som Erik Kempe personligen bevistade, presenterades erbjudandet om anslutning till APK. Med tanke på att tidsfristen för svar var satt till veckan efter, den 26 mars, beslutades att mötet skulle ajourneras till den 30 mars.[238] Pensionskassan var från denna tidpunkt en passerad epok i Robertsfors historia med endast de äldre arbetarna, änkor och minderåriga barn kvar som aktiva delägare eller efterlevande. Det gick nu utan problem att förutspå hur kassans aktivitet och behov av tillgångar i väsentlig mån skulle minska från 1938 och framåt. Vid ett styrelsemöte beslutades att ordföranden själv, eller hela styrelsen gemensamt, skulle teckna firman,[239] vilket vore synnerligen betänkligt om kassan inte hade spelat ut sin roll. En reaktion i den riktningen kom från Pensionsstyrelsen när den nya styrelsen registrerades senare under året.[240]

I mitten av mars 1938 diskuterade Åhrberg och Kempe möjligheterna att även ansluta de arbetare som var födda mellan åren 1890-99 till APK. Åhrberg hade vid ett möte med avd. 118:s styrelse fått klart för sig att: "Det råder besvikelse bland medlemmarna i den gamla kassan, födda före år 1900, över att icke även de fått erbjudande om inträde i APK."[241] En beräkning gjordes över vilka kostnader det skulle medföra.[242] Kempe meddelade senare att en utredning avseende kostnaden för en APK-anslutning av en grupp äldre arbetare (födda 1890-99) visade att kostnaden var avsevärd, framförallt för de äldsta. Bolaget ansåg sig trots storleken kunna bestrida kostnaderna, men endast på följande villkor: 1/ Medlemskap i pensionskassan, 2/ född inom intervallet 1890-99, 3/ fast anställd inom bolaget. Därutöver gällde att bolaget liksom tidigare återbetalade de till pensionskassan inbetalda avgifterna, dock utan ränta. Till skillnad från tidigare krävdes

---

[237] Pensionskassan KÅ - RAB, HK 5/1 1939.

[238] Protokoll årssammanträde Uf RpK 17/3 & 30/3 1938.

[239] Protokoll styrelsesammanträde Uf RpK 9/4 1938.

[240] Brev från Pensionsstyrelsen till Pensionskassan KÅ 29/9 1938.

[241] P.M. RAB möte KÅ med styrelsen för SPIAF avd. 118 15/3 1938.

[242] Brev EK - KÅ 15/3 1938. Protokoll SPIAF avd. 118 7/4 1938.

av denna grupp att de skulle betala en inträdesavgift av 25 kronor/kvartal de var äldre än brytpunkten (född 1900). Maximal avgift skulle bli 1.000 kronor för en person född år 1890. Kempe förväntade sig att de flesta yngre skulle ansluta sig trots avgiften, medan den äldre gruppen skulle visa större tveksamhet. Han var därför inte obenägen att hjälpa till genom att låta dem dela upp sin betalning över en tid av 12 månader, men ville inte gå ut med ett sådant erbjudande innan han fått klarhet i hur många som visade intresse ändå. Totalt utgjorde gruppen 70 personer.[243] Utav dessa 70 anslöt sig 41, men med hemställan om att beviljas den frist med övergångsavgiften som möjliggjordes. Det underströks från arbetarhåll vid avlämnandet av dessa anmälningar, att om det hade funnits klarhet i huruvida en frist skulle beviljas och ifall denna frist för vissa kunnat utsträckas skulle fler troligtvis ha anslutit sig.[244] Diskussionen blev livlig inom fackavdelningen rörande anståndstiden. Bolaget stod trots påtryckningar fast vid maximalt ett år.[245] Tillsammans med de tidigare 109 ansökningarna om inträde var den totala summan nu 150. För vissa (8 stycken) var inträdet inte oproblematiskt eftersom de led eller hade lidit av allvarligare sjukdomar. APK utförde därvidlag särskild prövning från fall till fall, framförallt gällde detta livförsäkringsdelen.[246] Vid sjukdom eller olycksfall gavs befrielse från avgiftsinbetalning. Den passive medlemmen, bolaget, ansvarade för att meddelande till APK gjordes och att den sjuke tilldelades ett formulär att fylla i rörande sin sjukdom/skada.

---

[243] Brev EK - KÅ 4/4 1938, Privatbrev EK - KÅ 4/4 1938, Brev EK - KÅ 12/4 1938. Det kan påpekas att för dem som inte lyckades att betala i tid synes EK ha förståelse för detta. Han menade nämligen att bolaget kunde dra eventuella restbelopp från lönen som en typ av inkasso.

[244] Inlämnad lista från Sten Nilsson, fabrikens avdelning, 8/4 1938.

[245] Protokoll SPIAF-styrelse 7/4 1938. Sammanställning över anslutna arbetare RAB brukskontoret 1938.

[246] Brev APK - RAB 4/4 1938.

Diagram 14. Fördelning av arbetare som erbjöds anslutning till APK år 1938.

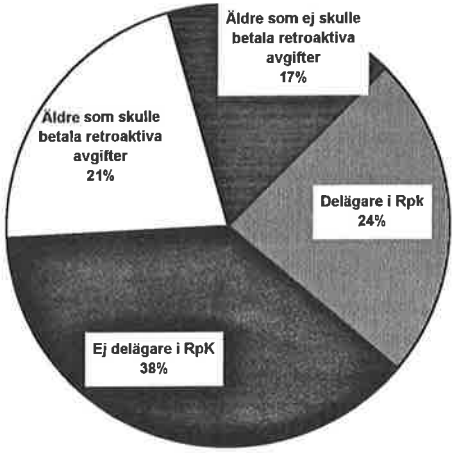

Källa: SPIAF avd 118 Robertsfors F VI APK. RAB. Listor 10/3, 21/5, 5/4 1938.

Redan under systemets första år kom vissa principiellt viktiga frågor upp till avgörande, bl.a. hur betalningsproblemen vid säsongsarbetares arbetslöshetsperioder skulle hanteras. Åhrberg klargjorde för fackföreningen att säsongsanställda givetvis måste betala även under perioder då de ej var i arbete, "eller åtminstone någon del av sin inbetalningsskyldighet". Det baserades i ett praktiskt problem, nämligen att avdragen på lönen enligt anslutningsplanen fick göras med maximalt 8 kronor / fjorton dagar. För de grupper som hade kortare årlig tjänstgöring än 6 månader fanns således ett inkassoproblem. Fackföreningen hade inför anslutningen till APK uppfattat det som om bolaget skulle träda in vid perioder av arbetslöshet. Vid samtal med dem fick Åhrberg klart för sig att "fackföreningsfolket" snarast trott att bolaget skulle gå in som garant. Risken för att ett flertal nyanslutna medlemmar skulle bli tvungna att dra sig ur om inte en lösning kom till stånd var uppenbar. Åhrbergs förslag till lösning var intressant, men klart utanför den systemtanke som APK stod för. Bolaget ingick ett avtal med tredje part (APK) för att lösa arbetarens pensioneringsproblem. Inbetalade avgifter var oantastbara. En fördel med en anslutning till APK var således att så länge parterna höll sin del av avtalet var den i tidigare

direktpensioneringssystem alltid närvarande godtyckligheten satt åt sidan. Bolaget hade alltid möjligheten att genom entledigande av en anställd dra sig undan vidare betalning, men hur gjorde man vid tillfällen när man ville behålla den anställde med betalningssvårigheter? Åhrbergs administrativa problem var att han ville ha kvar möjligheten till säsongsanställd arbetskraft. De arbetslösa säsongsarbetarnas bristande betalningsförmåga krävde, menade han, en lösning som inte innebar en kollektiv utfästelse av typen att bolaget gick in och stödde alla i svårigheter, utan ett individuellt prövningsförfarande som möjliggjorde att någon del av inbetalningen kunde bero. Det grundläggande kriteriet var att bolaget kunde se framför sig att den aktuelle arbetaren skulle ha minst sex månaders arbete att vänta det närmaste året.[247] När Kempe fick del av förslaget ville han veta hur många det rörde sig om som inte hade förmått betala. Av de åtta som resterade med betalning hade en betalt omgående på påminnelsen, medan de övriga betalde först efter Åhrbergs förslag och diskussion med fackföreningen. När Kempe väl skulle ta ställning hade alla betalat sina skulder.[248] Detta hindrade inte systemet från att träda ikraft. Fackföreningen ogillade förfarandet och beslutade att garantera avgiftsinbetalningen om risk för uteslutning förelåg.

Pensionskassans upplösning och pensionsanstaltens tillkomst

I ett cirkulär från Pensionsstyrelsen presenterades den nya lagstiftningen kring understödsföreningar som skulle träda ikraft från den 1 juli 1938. Där belystes kortfattat hur understödsföreningar genom de strängare krav som ställdes i den nya lagstiftningen måste ta ställning till om verksamheten skall drivas vidare eller ej. Inom RAB verkar man relativt omgående tagit ställning för ett upphörande av pensionskassan, bilden är dock inte entydig. Lagstiftningen erbjöd möjligheten att låta verksamheten fortgå i enlighet med den äldre lagstiftningen fram till och med 1942 års utgång.[249] Motivet bakom

---

[247] Brev KÅ - EK 13/1 1939.

[248] Påminnelse utskickad av KÅ 13/12 1938. Noteringar om betalning i handskrift. Brev EK - KÅ 19/1 1939. En beskrivning av avgiftsberäkningarna i APK ges av Ragnar Kempe i en cirkulärskrivelse inom Mo & Domsjö koncernen, samt RAB. RK - KÅ 20/1 1939.

[249] Pensionsstyrelsens cirkulärskrivelse nr. 14 (19 mars 1938).

lagstiftningen beskrevs som "att åstadkomma ökad ekonomisk säkerhet beträffande föreningars utfästelser".[250]

En partiell försäkringsteknisk utredning företogs i pensionskassan vid utgången av 1938. Pensionskassestyrelsen, inklusive ordföranden, hade inledningsvis uppfattningen att den nya understödsföreningslagstiftningen inte innebar några direkta skillnader för verksamheten jämfört med tidigare. Det finns anledning ställa sig frågan om man från bolagets eller arbetstagarnas sida fått klarhet i problemets karaktär såsom de belystes genom den tidigare försäkringstekniska utredningar. Det förefaller som om man lutat sig mot experter såsom Stockholm Försäkringstekniska Byrå, en inrättning som i många avseenden inte tycks ha utgjort den expertinstans som man från RAB hade bilden av. Bolagets tidigare erfarenheter av juridisk hjälp från Häradshövding Ernst Treffenberg var av karaktären 'raka besked' om sådana kunde ges, annars försiktighet.[251] Stockholms Försäkringstekniska Byrå gjorde i fallet med AB Robertsfors Pensionskassa aldrig någon problematisering med avsikt att få kunden att förstå, vilket innebar att man vid flera tillfällen "pratade förbi" varandra. Förmodligen hade RAB haft det väl så förspänt beräkningsmässigt om Erik Kempes bror, civilingenjör Ragnar Kempe hade genomfört de olika försäkringstekniska beräkningarna. Han tillträdde i nära anslutning till bolagets avtal med APK dess överstyrelse såsom ledamot för de passiva medlemmarna och utförde flera pedagogiska förtydliganden kring APK och avgiftsutjämning. I början av 1940 hade förutsättningarna för kassan kraftigt förändrats. Även Erik Hahr vid Stockholm Försäkringstekniska Byrå blev klar över att hans instrumentella hållning var tvungen att ändras till rådgivarens. I juni 1940 sände Åhrberg en anhållan till Pensionsstyrelsen om att myndigheten skulle registrera pensionskassan i enlighet med 1938-års lag.[252] Bifogat till anhållan var den av Erik Hahr utförda partiella försäkringstekniska utredningen (en beräkning av hur stor premiereserven skulle vara för att pensionsutfästelserna skulle vara

---

[250] Pensionsstyrelsens cirkulärskrivelse nr. 15 (16 sept. 1938).

[251] Se t.ex. Nordström G (1993), *Mo och Domsjö och arbetareorganisationerna intill 1940*, Uppsala. Lic.avh. Se också Treffenberg C (1889), *Om ålderdomsförsäkring*, Stockholm; för en upplysning om Treffenbergs inställning.

[252] Brev KÅ till Kungl. Pensionsstyrelsen 26/6 1940.

säkrade i enlighet med givna räntesatser och medlemstal).[253] Per omgående gav Pensionsstyrelsen anhållan bakläxa. För det första krävdes för en förklaring att förändringar gjordes av stadgarna i enlighet med den nya lagen. För det andra att en försäkringsteknisk utredning avsåg hur avgifterna i pensionskassan beräknades inte bara en beräkning av premiereserven. Myndigheten menade därför att pensionskassan i första hand borde ändra sina stadgar och först därefter ansöka om förklaring. Ifråga om den försäkringstekniska utredningen krävde den kompletteringar.[254] Åhrberg bad Stockholm Försäkringstekniska Byrå genomföra de kompletteringar som myndigheten krävde.[255] Det svar han fick var delvis sarkastiskt. Tanken med den första utredningen var, menade Hahr, inte att den skulle skickas till Pensionsstyrelsen utan endast utgöra underlag för en lägesbeskrivning för kassan. Om övriga handlingar sändes ned skulle han när tiden medgav återkomma. Nu föll det sig så att Hahrs brev gick till fel adress. Istället för till Robertsfors skickades brevet till huvudkontoret i Stockholm. Kempe tillfogade för hand innan eftersändning att Åhrberg skulle låta frågan bero tills han besökte Robertsfors.[256] Efter att de diskuterat frågan tillskrevs Erik Hahr återigen, denna gång för att yttra sig om han ansåg det möjligt för pensionskassan att få sina stadgar godkända med utgångspunkt från att bolaget garanterade de pensionsutfästelser som fanns.[257] Erik Hahr påpekade att om den fortsatta verksamheten var tänkt att kvarhållas i formen av en understödsförening så krävdes både stadgeändring och försäkringsteknisk utredning. Han lyfte istället fram alternativet av att överföra tillgångarna till en stiftelse och samtidigt upplösa föreningen; "i ett sådant fall erfordras ej de anmärkta formaliteterna".[258] Detta alternativ stärktes av att aktiviteterna inom bl.a. Sveriges Industriförbund, till vilket bolaget var anslutet, för att informera sina medlemmar kring stiftelselagstiftningens nya utformning var stark sedan hösten 1937.[259]

---

[253] Beräkning av premiereserven för Uf. RpK per den 31/12 1938. Utförd 6/3 1939 av Erik Hahr, Stockholm Försäkringstekniska Byrå.

[254] Brev Kungl. Pensionsstyrelsen till RpK, KÅ 2/7 1940.

[255] Brev KÅ till Erik Hahr Stockholms Försäkringstekniska Byrå 16/7 1940.

[256] Brev Erik Hahr Stockholms Försäkringstekniska Byrå till RpK, KÅ 20/7 1940.

[257] Brev KÅ till Erik Hahr Stockholms Försäkringstekniska Byrå 9/8 1940.

[258] Brev Erik Hahr Stockholms Försäkringstekniska Byrå till RpK, KÅ 12/8 1940.

[259] SI meddelande 17/9 & 27/12 1937. Anslutningsbeslut februari 1936.

RAB valde en annan väg, även om en stiftelse bildades ett antal år senare.

I början av 1941 hörde Pensionsstyrelsen av sig igen för att få klarhet i vilket läge frågan om pensionskassan befann sig.[260] Innan något svar avgavs hölls styrelsemöte i kassan. Både Erik Kempe och den nytillträdande ordföranden, Waldemar Zetterberg tillika skogschef och Karl Åhrbergs efterträdare som platschef, var närvarande.[261] Vid styrelsemötet föredrog Kempe hur man från bolagets sida önskade att pensionskassan skulle upphöra och att förpliktelserna skulle övertagas av en nybildad pensionsanstalt. Styrelsen antog vid mötet ett av bolaget avgivet förslag om ändrad lydelse av stadgarnas §10 rörande kassans upplösning. Ett extra årsmöte en vecka därefter samt det ordinarie ytterligare en dryg månad senare biföll styrelsens åtgärd utan vidare diskussion. Styrelsen bemyndigades att göra vad som krävdes i förhållande till tillsynsmyndigheten.[262] Styrelsen inväntade inte årsmötenas beslut utan skred till verket och informerade Pensionsstyrelsen om övergången från formen av en understödsförening till en intern pensionsanstalt. Stadgeändringen meddelades myndigheten i rätt ordning efter årsmötena,[263] och godkändes omgående.[264] När Pensionsstyrelsen ett drygt år innan den nya lagstiftningens respittid gick ut skickade en skrivelse till alla registrerade understödsföreningar om hur de tänkte agera lämnades från Robertsfors det raka svaret att pensionskassan skulle träda i likvidation under våren 1942.[265] Likvidationen av Uf. AB Robertsfors Arbetares Pensionskassa var slutförd under år 1943.

---

[260] Brev Kungl. Pensionsstyrelsen till RpK, ordf. 28/1 1941.

[261] Det bör nämnas i sammanhanget att Waldemar Zetterberg under ett flertal år var skogschef vid bolaget. Vid sitt tillträde som platschef kom denna positions innehåll att ändras. Dels förväntades WZ fortsätta att sköta sin tidigare position, dels axla delar av KÅ's. Frågor rörande fabriken flyttades helt över till överingenjör Frölander. Instruktion för skogschefen Zetterberg och driftsingeniören Frölander 6/10 1940. Bilaga till styrelseprotokoll RAB med samma datum.

[262] Protokoll styrelsesammanträde Uf RpK 6/2 1941. Protokoll årssammanträde Uf RpK 15/2 och 20/3 1941.

[263] Brev RpK WZ till Kungl. Pensionsstyrelsen 7/2 & 27/3 1941.

[264] Registreringsbevis utfärdat av Kungl. Pensionsstyrelsen 7/4 1941.

[265] Cirkulärskrivelse från Kungl. Pensionsstyrelsen 30/10 1941, besvarad av WZ 5/11 1941.

Advokat Nils Anrep författade ett förslag till stadgar för den nya pensionsanstalten. Dessa antogs efter att två under april månad 1942 på varandra följande årsmöten beslutat om pensionskassans likvidation.[266] Beslutet om anstaltens bildande fattades dock inte i RAB:s styrelse förrän i maj samma år.[267] Principerna för den nya anstalten var desamma som för den tidigare kassan utom ifråga om tillsyn. Den nya formen innebar i princip att ett civilrättsligt bindande avtal upprättades mellan de pensionsberättigade medlemmarna och bolaget. Skillnaden i insyn karaktäriserades också av att anstaltens styrelse valdes av bolagets styrelse varvid de anställda hade förslagsrätt på 3 av 7 platser. Vidare kunde anstaltens styrelse ändra stadgarna om bolagets styrelse så godkände. I övrigt bibehölls i stor utsträckning samma förmåner som gällt i den tidigare kassan. Det uppenbara med den nya konstruktionen var antastbarheten. Ett problem med den nya anstalten var att det inte var möjligt att ta ut avgifter av medlemmarna utan att registrera anstalten som understödsförening. Detta kringgicks genom att de som hade avgifter kvar att betala till den tidigare pensionskassan fick en skuldförbindelse från anstalten att amorteras av i samma takt som tidigare avgiftsinbetalningar var tänkta att löpa.[268] Detta var inte någon fråga för anstaltens styrelse eftersom denna formellt ej ännu existerade, utan det hela låg på RAB:s styrelsebord.[269] I samband med ändringen i stadgeförslaget byttes också benämningen "anställd" ut mot "arbetare eller förmän, samt arbetare och förmän" och det utfärdades ett standardskuldebrev.[270]

Arbetet i den nya pensionsanstaltens styrelse var en ren formalitet. Kapitalplaceringen sköttes av RAB:s styrelse, och medlemsadministrationen av bruksförvaltningen. Två händelser som trots allt förtjänar uppmärksamhet var bolagets förändrade syn på kapitalplacering samt inrättandet av en pensionsstiftelse i samband med att pappersmasseproduktionen lades ned i Robertsfors 1948.

---

[266] Brev Nils Anrep till RpK WZ 9/12 1941. Protokoll årssammanträde Uf RpK 6/3 & 1/4 1942.

[267] Protokoll styrelsesammanträde AB Robertsfors 27/5 1942.

[268] Brev Nils Anrep till RAB Hk 6/5 1942.

[269] Brev Nils Anrep till RAB Hk 6/5 1942. Protokoll styrelsesammanträde AB Robertsfors 27/5 1942.

[270] Brev WZ till Nils Anrep 13/5 1942.

1940-talet präglades givetvis av krigets speciella problem, inte minst för industrin, även om RAB höll sig flytande genom sprittillverkning och arbetarna varma genom vedhuggning och röjning. Efter krigsslutet togs frågan om medelsplaceringen upp vid ett styrelsemöte i RAB. Styrelsen menade att bolagets skuld till pensionsanstalten på nästan 350.000 kronor och sedan gammalt förräntad av bolaget med 5% per år innebar att bolaget till följd av räntesättningen bidrog på ett inte oväsentligt sätt till anstaltens kapitaluppbyggnad. Man ansåg därför från styrelsens sida att bolagets finansiella ställning inte längre premierades av ett sådant förhållande varför man föreslog att medlen istället lånades ut till Bygdeå Kommun. Om underskott uppstod i anstalten så att den inte kunde infria avgivna utfästelser skulle erforderliga tillskott ske i annan form.[271] Redan året därpå fattade sedan styrelsen beslut om att betala ett pensionstillägg för andra halvåret 1947 i form av en procentsats om 12½ % för pensionerade tjänste- och förmän, samt 50 kronor för arbetare och 25 kronor för änkor till arbetare. Vid samma möte bordlades frågan om utgående pensioner skulle justeras som en följd av den nya folkpensioneringslagstiftningen som skulle träda i kraft 1 januari 1948. Det beslutades istället att pensionerna under första kvartalet 1948 skulle utgå som vanligt.[272]

Genom styrelsebeslut i april 1949 grundades "Robertsfors Bruks Fria Pensionsstiftelse" (senare benämnd Robertsfors Aktiebolags Pensionsstiftelse) med ett kapital av 1.500.000 kronor. Stiftelsens kapital skulle garantera att de pensionsutfästelser som getts och som skulle komma att ges framöver kunde infrias. Avkastningen kunde antingen läggas till kapitalet eller användas för betalning av löpande pensionsavgifter eller pensioner. Stiftelselagstiftningen, och skattelagstiftningen kring dessa, innebar att en stiftelse inte kunde vara större än behovet för infriande av givna löften. Överskott skulle tas upp till beskattning eller användas till pensioner. Stiftelsen var en s.k. fri stiftelse utan insyn från myndigheter. Styrelserna i stiftelsen och bolaget var i princip desamma.[273]

---

[271] Styrelseprotokoll RAB 5/6 1946.

[272] Styrelseprotokoll RAB 26/11 1947. Man bordlade men beslutade faktiskt i frågan ändå.

[273] Styrelseprotokoll RAB 27/4 1949. Stadgar för Robertsfors Bruks Fria Pensionsstiftelse 27/4 1949. En intressant iaktagelse är att stadgarna hänvisade till stiftelselagstiftning från 24/5 1929,

Ambitionsnivån från arbetsgivaren var fortsatt hög ifråga om personalens pensioneringsförhållanden. Det som ändrades var formerna för uppfyllandet av denna ambition.[274]

när det i denna speciella fråga fanns lagstiftning från den 18/6 1937. Detta korrigerades i och med stadgerevision genomförd år 1955.

[274] Bl.a. var Erik Kempe inblandad i inledningen av tjänstepensionsdebatten under 1950-talet som representant för Svenska Industriförbundet (Kjellström A (1987), *Normbildning och konfliktlösning*, SAF, Stockholm).

Pensionskassan som katalysator för förändringar i förhållandet mellan företag och samhälle. En diskussion.

Pensionskassan vid AB Robertsfors Bruk var ett steg på vägen mot ett system för tryggande av ålderdomen för de personer som var knutna till företaget. På samma gång som systemet principiellt möjliggjorde pensionering på grundval av ett avtal snarare än ett godtyckligt beslut från företaget var dess konstruktion alltför svag för att uppnå en sådan emancipation. Historien belyser en hög ambition både från företag och anställda att få systemet att fungera ända till kassans upplösning. RAB utgjorde tillsammans med flera andra företag inom brukstraditionen exempel på en organisation där socialt ansvarstagande var en viktig aspekt. Mitt exempelföretag var relativt litet. Litenheten var förmodligen både en förutsättning och en begränsning för den ambitionsnivå som präglade RAB:s sociala engagemang under 1900-talets första hälft.

Jag menar att historien om ett pensionssystem kan fungera som en katalysator till förståelse av lokal social förändring. Förhållandet att pensionssystem kräver långsiktighet talar för att de utgör en tilltalande måttstock på förändring. Systemets utveckling och funktion speglar såväl kunskapsnivån vad gäller sociala arrangemangs utformning och konsekvenser, som attityder till förhållandet mellan egenansvar och samhällsansvar. De inblandades agerande i förhållande till systemet ger oss inblickar i förhållningssätt till existerande ("säkra") rättigheter och kostnader, och eventuell förnyelse. Vi får också möjlighet att följa hur handlingsmönster i relation till ålderdomsförsörjningsproblemet påverkar och framförallt påverkas av yttre omständigheter under en lång sammanhängande period. Vidare låter sig privata men kollektiva pensionssystem inte enkelt inkorporeras i en given incitamentstruktur utan präglas snarare av att olika grupper kan se för- och nackdelar i systemet vid olika tidpunkter. Variationer i önskemål och ställningstaganden kan utläsas mellan olika inblandade, både horisontellt (mellan olika grupper) och vertikalt (mellan olika individer i samma grupp). En bild kan således framställas kring förhållandena både mellan grupper och inom grupper.

Systemens utformning, en sammanfattning.

I och med Seth M Kempes köp av Robertsfors bruk åren 1898-1900 övertog han en pensionsfond om 20.000 kronor donerad av den förre ägaren. Reglementet kring denna fond utgjordes av krav på att arbetare av den "fasta" arbetarstammen skulle få ett understöd i och med uppnådd 55 års ålder, eller vid dödsfall att utgå till deras änka och minderåriga barn. Pensionens storlek var avhängigt antalet berättigade och avkastningen på fonden. Hela avkastningen användes till understöd, men med högst 40 kronor per år. Det låg på bruksägaren eller dennes ställföreträdare att fastställa vilka som tillhörde gruppen fasta arbetare och därmed berättigade understödstagare, men löstes så snart pensionskassan fått en styrelse av denna. Personkretsen utgjordes av äldre arbetare som inte kunde eller ville bli delägare i den nybildade pensionskassan (se nedan). Beloppen var lägre än 40 kronor fram tills dess att antalet berättigade påtagligt minskat fram mot 1920-talets mitt. Grundfonden införlivades med pensionskassans allmänna fond när antalet berättigade blev mycket få och bolaget tog över det direkta ansvaret för de pensionsberättigade. Understöden var aldrig på en sådan nivå att de gick att försörja sig på, utan arbete utgjorde fortfarande den grundläggande försörjningskällan. En viss förbättring kom genom den allmänna pensionsförsäkringen år 1913 som med sin tilläggsdel gav en begränsad bastrygghet. Änkor, minderåriga barn och arbetare som av en eller annan anledning inte kunde försörja sig genom lönearbete fick ofta ytterligare tillskott genom bolaget, fortsatt subventionerat eller fritt boende, samt tillgång till eventuellt tidigare nyverke/arrendejordbruk. Vid tillfällig nöd kunde hjälp sökas hos bolaget, medan det vid mer utbredda behov och kriser i samhället betalades generella understöd/tillägg till alla.

Vem som skulle komma i åtnjutande av förmånerna var givetvis ytterst en fråga om bruksägarens godtycke och välmening. Familjen Kempe hade ett rykte om sig av generositet och socialt ansvarstagande. Seth M Kempe synes i mångt och mycket ha följt i traditionen och Robertsfors varit något av hans mönsterort om man kan tala om ett samhälle i sådana termer. Det var inte minst viktigt att en sådan bild av ägaren fanns med tanke på att direktpensionering var det förhärskande systemet vad gällde ålderdomsförsörjning vid sidan om lönearbetet. För

tjänstemännen handlade det om "trotjänarpensioner" som beslutades vid bolagsstämmorna och var förväntade, medan arbetarnas understöd i och för sig beslutades på samma sätt men påkallades utifrån initiativ från platschefen eller någon tjänsteman/förman. Direktpensioneringen av arbetare var således inte lika synligt välorganiserad som bland tjänstemännen, åtminstone ur ett trygghetsperspektiv. Understöd, eller tilläggspension, till äldre arbetare beslutades år från år fram till en bit in på 1930-talet, från senare delen av 1920-talet i kollektiv form utom i undantagsfall. Bolagets åtaganden gentemot äldre anställda upphörde löpande genom dödsfall samt att yngre anställda anslöts till externa pensionsformer. Tjänstemännen anslöts som medlemmar i Svenska Personal-Pensionskassan (SPP) 1934 och arbetarna i Arbetare-pensionskassan (APK) 1938. Anslutningen till SPP och APK innebar för den anställde att alla avsättningar till dennes pensionering var oantastbara. Ingen fråntogs utgående pensionsförmåner till följd av folkpensioneringens förändringar 1935/37 eller 1946. I relation till 1935/37 års lagstiftning, vilken innehöll inkomstprövade tilläggs-pensioner, ställdes pensionerna till en nivå som inte skulle påverka möjligheten till folkpension. Det gjordes ingen åtskillnad mellan arbetare med direkt understöd och de med ersättning från pensionskassan (denna sammanläggning initierades redan 1928). Tjänstemännens pensionsvillkor var generellt på en nivå utöver möjligheten till folkpension (försäkringsdelen utgick alltid) före det att lagen om allmän folkpension trädde ikraft år 1948.

Den aspekt av pensioneringsformerna vid AB Robertsfors som tidigare behandlats utförligt är framväxten av en pensionskassa. Dess historia är direkt kopplad med den Kempeska perioden vid platsen, d.v.s. påbörjas under de sista åren på förra seklet. Pensionskassans framväxt beskrevs utifrån följande fyra perioder:

1/ Från grundande fram till registrering som understödsförening enligt 1912-års lagstiftning.
2/ Från registrering år 1915 till försäkringstekniska utredningar och nya stadgar år 1931.
3/ Pensionskassans marginalisering med nya pensioneringsformer och ökade insatser från bolaget.

4/ Ny understödsföreningslagstiftning år 1938 inramar pensionskassans upplösning och pensionsanstaltens tillkomst som övergångslösning för äldre anställda.

Den första perioden innebar ett fastställande av de grundvalar på vilka kassan kom att vila ända till sin upplösning. Redan från början fastställdes att delägare och bolag skulle betala lika andelar. Detta vidmakthölls ända fram till stadgeändringen år 1931 då bolagets relativa andel minskade betydligt. Systemet var inte att betrakta som oantastbart sedan delägare som avflyttade från platsen endast fick tillbaka gjorda inbetalningar utan ränta. Därutöver stadgades att ej fullgjord betalningsskyldighet innebar total förlust av pensionsrättigheterna. Praxis blev en annan genom att möjligheten att betala felande avgifter retroaktivt vann kraft. Inträdesårsbestämmelsen, dvs. ett år efter anställning, utgjorde även regleringen för avgiftssättningen för de som önskade inträde efter denna tidsgräns genom att personen avkrävdes full betalning för felande år sedan anställningen. Lastbart leverne kunde innebära uteslutning ur kassan, men så vitt jag funnit har endast ett fall diskuterats under kassans verksamhetstid. Det är givetvis möjligt att sorteringsfunktionen låg redan vid inträdet till kassan, men det är tveksamt.[1] Pensionsbeloppen sattes inledningsvis till 50 kronor med utsikt att höjas till 200 kronor om året när tillgångarna så tillät. Beloppen höjdes successivt till 100 kronor år 1916 men kom aldrig att höjas därutöver. Pensionsåldern sattes till 55 år. Pensionen var ingen ersättning efter avslutad förvärvsverksamhet utan snarast en ersättning för nedsatt produktiv förmåga. Förhållandet förändrades inte förrän förtidspensioneringar kom till stånd i och med arbetsbrist under de depressiva tiderna i början av 1930-talet. Avgifterna, 2,50 kronor till 19 kronor, var fixerade i 5-årsintervaller från 21 år upp till 55 år. Kassans beslutsföra församling var delägarnas årssammanträde. Där beslutades i medlems- och stadgefrågor samt genomfördes styrelseval. Medlemsfrågorna kom senare att överföras till styrelsen och endast fall av

[1] Det är svårt att tydligt peka på var i anställnings- och därefter anslutningsförfarandet till pensionskassan en eventuell avskiljning skulle genomföras. Ett alternativ i brukssamhället med omnejd var givetvis att folks liv och leverne var känt, om inte annat så genom skvaller och rykten. För folk som kom från andra trakter och sökte anställning kontrollerades gentemot tidigare arbetsgivare. Fram till 1930-talets början var det uppenbart svårare att få fast anställning vid bolaget än delägarskap i pensionskassan. Tillfällighets- och säsongsanställda hade ej tillträde till pensionskassan med mer än att de var anställda fler än 6 månader per år.

stadgeintresse fördes till delägarnas bord. Styrelsens ledamöter valdes av delägarna, medan förvaltaren (platschefen) vid bolaget enligt stadgarna var ordförande. Styrelsen valde i sin tur kassaförvaltare. Endast tre personer innehade posten som kassaförvaltare under kassans 42-åriga historia, de två senare bolagstjänstemän. Administrationen sköttes av kassaförvaltaren och ordföranden gemensamt. Bolagets kontrollmöjligheter i kassan bestod i första hand av ordförandeposten och det stadgemässiga vetot för disponenten (senare bolaget) i frågor rörande kapitalets placering, men det fanns vid tillfällen av stadgeändring även ett "oreglerat" inflytande. Den pekuniära sidans maktbefogenheter bör ses i sammanhanget av att hos bolaget innestående medel regelmässigt förräntades bättre än vad bank, obligationer eller annan form med jämförbar grad av säkerhet kunde erbjuda. Samtidigt kan det givetvis inte bortses från att företaget genom denna placering kunde "låna" till lägre kostnad än annars möjligt.

I samband med registreringen som understödsförening 1915 tillkom kravet på myndighetskontroll och årlig rapportering. Denna rapporterings genomförande är oklar fram till krav/önskemål på försäkringsteknisk utredning framställdes 1927. Korrespondensen med myndigheten fram tills dess var i princip envägskommunikation innehållande meddelande om förändringar i styrelsens sammansättning samt avgivna årsberättelser. Det mesta tyder på att kassans verksamhet gick sin gilla gång utan djupare funderingar på dess möjligheter att uppfylla sina pensionsutfästelser. Inte förrän 1926 vidtogs åtgärder i samband med att uppmärksamhet riktades på att pensionsutbetalningarna i förhållande till förräntningen på fonderade medel kraftigt ökade. Vem som visade första initiativet till agerande är oklart, men det mesta tyder på att det låg hos pensionskassan. Den försäkringstekniska utredning som var baserad på verksamheten 1926 drog ut på tiden. Väl färdig i slutet av 1930 visade den tydligt på att möjligheterna för kassan att uppfylla sina åtaganden var försäkringstekniskt[2] omöjligt. Antingen krävdes kraftiga höjningar av avgifterna, minskade pensioner, höjd pensionsålder eller en kombination. Ett febrilt arbete med att framställa nya stadgar för pensionskassans

[2] Beräkning utförd med utgångspunkt från rådande lagstiftnings krav på i första hand räntesatser och dödlighetstal. Resultatet ger vid handen om den avgiftssättning som är satt är tillräcklig för att uppfylla de pensionslöften som avgivits.

verksamhet ledde år 1931 fram till nya förutsättningar för kassans verksamhet. Avgiftssättningen var det som tydligast fick bära konsekvenserna av utredningens resultat genom att delägarnas andel av avgifterna höjdes avsevärt. Detta genomfördes efter kraftig diskussion i styrelse och vid årssammanträdet. Arbetarrepresentanter förde fram argument för att dels höja pensionsåldern, dels något senare att åtgärder för att öka antalet betalande delägare skulle vidtagas. Bolagsledningen visade inget intresse i denna riktning utan synes snarast velat dra sig ur verksamheten så långt som möjligt till följd av depressionens negativa inflytande på rörelseresultaten. Efter att depressionen släppt sitt grepp om exportmarknaderna återkom bolagets vilja att ta på sig nya kostnader för sociala arrangemang. I första hand skedde detta genom att tjänstemännen erbjöds inträde i SPP och därvid löstes ut från pensionskassan. I samband med att sågverket lades ned årskiftet 1935/36 förtidspensionerades äldre arbetskraft. Viktigt i samband med detta var att bolaget iklädde sig kostnaden för till andra orter avflyttande arbetskrafts utträde ur pensionskassan. Varje åtgärd i angiven riktning påverkade kassans bärighet avsevärt positivt. Det avgörande steget togs när anställda arbetare upp till en viss ålder erbjöds medlemskap i APK fr.o.m. 1938. Även dessa löste bolaget ut ur pensionskassan. Pensionskassan hade därefter endast äldre arbetskraft, d.v.s. pensionskassedelägare som ej ville ansluta sig till APK samt tidigare pensionärer att ta hänsyn till. Genom en donation från bolaget förväntades problemen vara avhjälpta för kassan. Ny understödsföreningslagstiftning 1938 innebar efter viss villrådighet att de nya krav som ställdes omöjligt kunde infrias varför en ombildning av verksamheten till formen av en intern pensionsanstalt under direkt kontroll av företaget skedde krigsåret 1942.

Inblandade aktörer

Den tidigare framställningen har skildrat flera olika aktörer även om tyngdpunkten har legat på företagets ledning och de anställda. Vilken betydelse och vilket handlingsutrymme hade de olika aktörerna?

Företagsledningen vid AB Robertsfors Bruk beskrevs delvis i tidigare avsnitt. Bl.a. lyftes de verkställande direktörernas, Seth M Kempe och

Erik Kempe, olika syn på företagande fram. Den förra stod för en resursorienterad självförsörjande filosofi, den senare för en betydligt mer produktivitets- och avkastningsorienterad modell. Detta fick uppenbara följder för sättet på vilket företaget påtog sig socialt ansvar för de anställda. Styrningen av företaget flyttades från Vd:s hand till styrelsens i och med att Erik Kempe tog över. Detta innebar att Seth M Kempe, trots att han inte längre var varken huvudägare eller Vd, även fortsättningsvis kunde prägla en stor del av verksamhetens göromål såsom styrelseordförande. Inte minst gällde detta upprätthållandet av vissa sociala åtaganden. Vid sin sida hade han sin andre son Ragnar Kempe som synes ha hyst samma tilltro till sociala åtaganden gentemot de anställda. Familjen Kempe betecknades av många som de sista av patriarkala arbetsgivare. Det finns däremot inga belägg för att tolka olikheterna inom familjen som en uttalad kamp mellan två olika filosofier.

I och med att familjen Kempe var bosatt i Stockholm under större delen av året, och att huvudkontoret var lokaliserat dit, tillerkändes den i Robertsfors stationerade platschefen ett avgörande ansvar för driftsövervakning och skötsel. Platschefen hade täta kontakter, under Seth M Kempes ledning närmast dagligen, med huvudkontoret. Med telefonens inträde ersattes till viss del brevskrivandet, men fullt genomslag fick detta först på 1940-talet. En uppenbar skillnad mellan Seth M Kempes och Erik Kempes relation till platscheferna var att den förre i princip alltid var personligen delaktig i utredningar som gjordes vid bruket, medan den senare överlät den större delen av detta arbete på platschefen och dennes medarbetare. Avtalsförhandlingar sköttes av platschefen. Vid de avtalstillfällen då parterna stod långt ifrån varandra var diskussionerna livliga även mellan platschefen och företagsledningen, vid andra tillfällen förbigicks det hela med en notering. Min undersökningsperiod kan sägas ha dominerats av två platschefer nämligen disponenterna Sten Grapengiesser (1909-1925) och Karl Åhrberg (1925-1940). Tiden före Sten Grapengiesser präglades av en viss turbulens där ägaren inte var nöjd med platschefernas arbete och/eller uppträdande även om de för pensionskassans vidkommande gjorde vissa insatser. För tiden efter Karl Åhrberg satt endast en platschef, Waldemar Zetterberg, men arbetet förändrades kraftigt i förhållande till tidigare platschefers till följd av ett världskrig och

genomgripande strukturella och organisatoriska förändringar fram till 1948. Grapengiesser arbetade under en period av konsolidering och underhåll, Åhrberg under kraftig industriell och ekonomisk förändring. Det var under Grapengiessers epok som arbetarnas fackliga organisering genomdrevs och fleråriga kollektivavtal genom förhandling institutionaliserades, medan det var under Åhrbergs som de sociala arrangemangen förändrades. De bägges personlighet skilde sig åt. Grapengiesser betraktades som en lugn och humoristisk fast bestämd man som respekterades stort i omgivningen. Åhrberg hade en bakgrund hos bankstyrda företag där resultatorientering i varje moment premierades och i ett gediget idrottsintresse illustrerades hans tävlingsinstinkt. Dessa tillsammans spelade en inte obetydlig roll i strukturförändringens och brytningstidens tidevarv. Hans förhandlingsförmåga kom att nyttjas även utanför Robertsfors. Bland ortsbefolkningen betraktades han enligt sägen som en destruktör och det gick i något fall så långt som till att första maj-demonstrationen riktades mot honom personligen.[3]

Antalet anställda vid bolaget varierade kraftigt över säsongen. Den fasta arbetarstammen minskade trendmässigt efter de första två årtiondenas expansion. Tjänstemännen organiserade sig fackligt först år 1945 när de anslöt sig till SIF. Den sena organiseringen beror inte på att organisationer saknades, Brukstjänstemännens organisation hade gamla anor, utan snarast i att Kempe stod för att de gemensamma intressena var större mellan de anställda och företaget än mellan konkurrenter och anställda vid andra platser. Flera andra aspekter kan i detta sammanhang givetvis föras fram som orsaker utöver den rådande ideologin, t.ex. proletariseringen av tjänstemännen,[4] tjänstemannarörelsens relativt arbetarna sena organisering nationellt,[5] men också att skäl för en organisering inte förelåg vid platsen.[6] Bilden av tjänstemännen som trotjänare synes ha varit stark i Robertsfors.

---

[3] Holmström P, (1988), a.a. Se Harrysson (1997) a.a. för en grundlig genomgång kring Åhrberg.

[4] Greiff M, (1992), *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär. Proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industritjänstemän 1840-1950*, Malmö. Ak.avh.

[5] Nilsson T (1985), *Från kamratföreningar till facklig rörelse. De svenska tjänstemännens organisationsutveckling 1900-1980*, Arkiv, Lund. Ak.avh.

[6] Samtal med Axel Norström. Frågan om organisering hade i princip inte bringats i dagen före bildandet av avdelningen. De LO-anslutna arbetare som befordrades till förmän hade däremot en

Förhållandet till arbetarna var under den första halvan av min undersökningsperiod präglad av att LO-anslutna fackföreningar var bannlysta vid företaget. Istället inrättades s.k. förtroenderåd där olika frågor av gemensamt intresse dryftades. Lösningen ingick som en del i Kempes organisationsfilosofi tillsammans med andra åtgärder för att minska arbetarnas beroende av lönearbete vid bruket, exempelvis egnahem och nyverken. Dessa lösningar kan givetvis tolkas på olika sätt, men till detta återkommer vi nedan. På hamnplatsen i Sikeå bildades tidigt en LO-ansluten fackförening, men denna fick få medlemmar och kort livslängd. I princip kan sägas att fackföreningsorganiseringen kom till stånd åren 1918 och 1919, och då, åtminstone delvis, som en reaktion på syndikalisternas framfart. Antalet avdelningar och centrala fackförbund var inledningsvis många för att i takt med den strukturella förändringen vid bolaget minska. Nedanstående skiss visar schematiskt den fackliga organiseringen under perioden 1900-1948.

Figur 3. Fackföreningarnas bildande i Robertsfors 1900-1948.

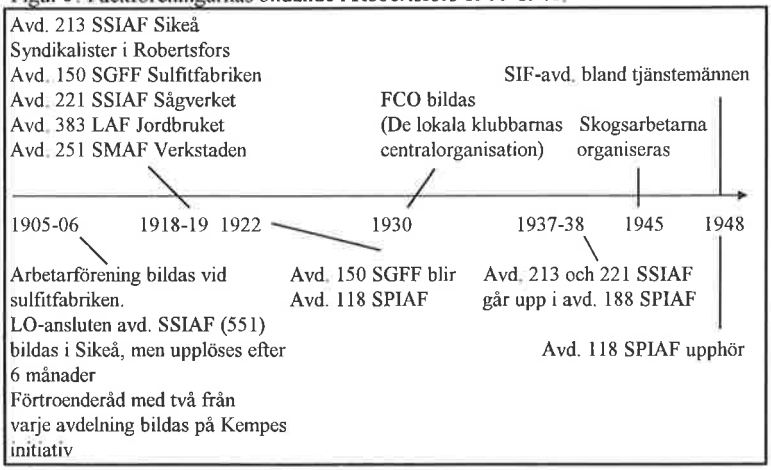

Källa: SPIAF avd. 118 historik, Holmström (1988), Bäckström m.fl (1992)

tradition bakom sig av organisering. Detta kan givetvis ha haft betydelse. Viktigt var kanske att den tidigare fabriksavdelningsordföranden i början av 1940-talet blev förman.

Under hela undersökningsperioden genomlevdes endast en strejk. Övriga perioder av turbulens lyckades man på olika sätt att genom förhandling, ibland hårda sådana, eller förlikning komma till en lösning. Resultatet synes i förhållande till andra jämförbara orter ha blivit väl så bra. Den kanske viktigaste aspekten var att de uteblivna konflikterna hindrade avbrott i löneutbetalningarna något som var ett uppenbart dilemma för arbetare vid företag inblandade i t.ex den omfattande och långvariga pappersmassestrejken år 1932. Fackföreningar direkt kopplade till RAB visade en hög grad av samarbetsvillighet med företaget och synes själva ha uppfattat detta som positivt. Ett intressant faktum är att avdelningarna i Sikeå uppvisade en betydligt mer misstänksam attityd gentemot bolaget än vad Robertsfors-avdelningarna gjorde, till viss del säkert beroende på att de inte togs upp i Kempes mönstersamhälle på samma sätt som Robertsforsborna men också till följd av att de var de första att känna av ev. driftsinskränkningar.

Utanför relationerna lokalt inom företaget upprätthölls kontakter med relevans för pensionsfrågan i både när- och fjärrmiljön. Det är svårt att rangordna olika utomstående institutioners betydelse för utvecklingen i Robertsfors. Nedanstående presentation bör därför inte läsas som rangordnande.

Bröderna Seth M Kempe och Frans Kempe byggde upp två parallella koncerner som genom deras söner kom att smälta samman alltmer. Det kan pekas på att brödernas sätt att organisera sina företag präglades av stora likheter likväl som deras ideologiska ståndpunkt mot socialismen. Frans Kempe drog sig ur RAB en bit in på 1900-talet, medan Seth M Kempe bibehöll sin ägarandel inom MoDo. Under 1910-talet tog Carl Kempe över Vd-posten i MoDo efter sin far och etablerade bättre kontakter med RAB. Vid Erik Kempes tillträde på posten som Vd i RAB var han redan styrelseledamot i MoDo, för att år 1948 överta Vd-stolen. I ett pensionsperspektiv kan lyftas fram att det vid etableringen av en pensionskassa i Robertsfors redan existerade liknande ordningar vid verk inom MoDo-koncernen. Därtill att Erik Kempe framförallt under 1930- och 1940-talen hade mycket nära kontakter, senare också samkörning, med MoDo-koncernen. RAB:s kontakter med bransch- och övriga näringslivsorganisationer var begränsat. Att inte organisera

sig i arbetsgivarorganisation var såväl ideologiskt som strategiskt betingat. Under de depressiva åren under första halvan av 1930-talet slöt sig pappers- och pappersmasseproducenterna samman i en branschorganisation, Cellulosaföreningen, vilken krävde medlemskap i Pappersmasseförbundet och delägarskap i Svenska Arbetsgivareföreningen. Intresset från RAB ifråga om deltagande i föreningen avtog och någon anslutning till SAF blev inte av då man ansåg sig därmed bättre kunna motivera skogsarbetarna att inte organisera sig fackligt. 1950 anslöt företaget sig till SAF. Däremot blev bolaget medlem i Sveriges Industriförbund 1920, och senare aktivare i samband med tjänstemännens anslutning till SPP 1935. Bolaget stödde aktivt egnahemsrörelsen, hushållningssällskapen och flera skogsvårds-organisationer, samt högerns och liberalernas valrörelser.[7]

Bolagets förhållande till kommunen förändrades kraftigt under första halvan av 1900-talet. I princip kan skeendet beskrivas som en utveckling från en bruksort till en industriort med ett företag. Fram till slutet av 1920-talet och municipalsamhällsbildningen fungerade bolaget i praktiken som Bygdeå kommuns företrädare i Robertsfors. Bolaget var Robertsfors. Även om Erik Kempe och övriga i bolagets ledning inte gladdes åt kommunaliseringen så innebar den trots allt ett överförande av ansvar för social service såsom äldre-, barn- och sjukvård och allmän service som sophantering och tvättinrättning från företaget till kommunen. Tonen mellan kommunens talesmän, framförallt arbetarkommunens, och bolaget var inte sällan frostiga, möjligtvis en konsekvens av ett förändrat inflytande över bygdens utveckling. Bolagets roll förändrades från dirigentens till den betalande åskådarens, en skattegenerator. I och med ortens tillväxt och ökande krav på tillfredsställande bostadskvalitet och sanitär standard kom provinsialläkaren att spela en stor roll i att utöva påtryckning på bolaget för förbättringar åt befolkningen, framförallt då de boende på bolagets mark. Denna myndighetsperson är bara ett exempel på hur den växande statsapparaten i en allt vidare omfattning eftersträvade att påverka utvecklingen i en viss riktning, oftast till det bättre för den breda allmänheten.

---

[7] Huvudbok, Robertsfors AB Hk, Bruksarkivet.

De myndigheter som tydligast intervenerade i pensioneringsverksamheten vid bolaget var Socialstyrelsen, Byrån för sjukkasseväsendet. Pensionskassan vid RAB var under direkt kontroll efter registreringen som understödsförening år 1915. Men det var inte förrän fram emot mitten av 1920-talet som denna kontroll synes ha fått någon större omfattning, åtminstone för kassan i Robertsfors. Det som väcker uppseende är att myndigheten inte verkar ha haft någon större beredskap eller handlingsplan vad gällde föreningar med alltför vidlyftiga pensionslöften. De spelade länge en mycket passiv roll genom att inte visa några ambitioner för att få fler pensionskassor att registrera sig.[8] I samband med att tjänstepensioneringens problematik började att diskuteras flitigare under 1920-talet blev också myndigheten aktivare. En ny strängare lagstiftning kom år 1938 som tydligare lyfte fram pensionskassorna. Pensionsstyrelsen tog över kontrollfunktionen och en avgörande del av de små pensionskassorna försvann från understödsföreningsregistret. Under den senare delen av perioden kom skattetekniska frågor att spela en allt större roll i beslut rörande pensionsfrågor. Den lokala pensionsnämnden i Bygdeå kommun spelade ingen aktiv roll med mer än att nämnden förhöll sig passiv till bolagets frivilliga pensionering i förhållande till lagstadgad tilläggspension.[9]

Till sist några ord om försäkringsbranschens kontakter med RAB. Det var framförallt tre typer av kontakter som begav sig. För det första var det frivilligt upptagna kontakter med aktuarier för att köpa försäkringstekniska utredningar samt råd om pensionskassans verksamhet. För det andra den ackvisition som försäkringsbolagen skapade kontakter genom. RAB hade sitt huvudkontor i Stockholm och var därför enkelt för försäkringsfolket att nå. I och med att det blåstes till strid mellan Pensionsanstalten Sverige och SPP kom ackvisitionsarbetet från bolagens sida att intensifieras. Valet av SPP för tjänstemännen och senare APK för arbetarkollektivet hade dock sin

---

[8] Sollinger G, (1985), Sjuk- och begravningskassor och andra understödskassor i kungl. bibliotekets samlingar, *Acta Bibliothecae regiae Stockhomensis 42*, Stockholm. Ak.avh.

[9] Se Fürth T, (1980), *Folkrörelse eller myndighetstradition. Organisationssyn och teknikval i socialförsäkringens historia*, Arbetslivscentrum, Stockholm för en diskussion om pensionsnämndernas verksamhet. Även Marklund S (1992), *Klass, stat och socialpolitik. En jämförande studie av socialförsäkringarnas utveckling i några västliga kapitalistiska länder 1930-75*, Arkiv, Lund. Ak.avh.

grund i ett påkallat behov till följd av pensionskassans ställning, ny kunskap om tjänstepensionering och riskspridning, samt gemensamt agerande med MoDo, därtill att platschefen Karl Åhrberg på eget bevåg anmält sitt intresse av medlemskap i SPP. SPP:s lägre profil i marknadsföringen kan ha spelat en roll för valet.[10] Vid ett par tillfällen i inledningen av 1930-talet visade några olycksfallsförsäkringsbolag den, ur Kempes perspektiv, dåliga smaken att försöka få reda på andra bolags offererade priser innan de själva lämnade offert. Resultatet blev att de bannlystes från både MoDo- och RAB-koncernen. Det krävdes motparter det gick att lita på. För det tredje upprättades en livlig men formaliserad administrativ kontakt mellan pensionsförsäkringsföretagen och RAB efter anslutningen under 1930-talet.

På jakt efter en förklaring. Olika rationaliteter i mötet mellan egenintresse och omsorg

En tryggad försörjning utan fattigvårdsstämpel när arbetsförmågan tröt var ingen självklarhet förrän under slutet av den tidsepok jag studerat. Vid Robertsfors bruk eftersträvades redan från familjen Kempes tillträde lösningar på detta för dem kända problem. Pensioneringssätten var ofta för tiden moderna och en strävan att hålla formerna ajour med utvecklingen var tydlig. I likhet med det offentliga pensionssystemet i omstöpning kom de förändringar som genomfördes att leda till övergångsperioder där flera typer av åtaganden löpte parallellt. Stabiliteten låg i bolagets vilja att löpande påtaga sig hela eller delar av kostnaden för äldre arbetskrafts försörjning vid försämrad arbetsförmåga eller arbetsbrist. Det är denna stabilitet som man kan förundras över, speciellt som det mesta tyder på att maktförhållandena under lång tid var utpräglat ojämlika mellan arbetsgivare och arbetstagare.

I sin fundering om att det finns en koppling mellan brukssystemet och det framväxande folkhemmet försöker Maths Isacson belysa en snarlik fråga, nämligen att samförståndsandan i svensk politik hade anknytning till bruksmentaliteten. Han utsätts för kritik av Ulf Magnusson, som

---

[10] SPP (1942) *Svenska Personal-Pensionskassan 1917 - 1942*, Stockholm.

menar att det Isacson förvillar sig i snarast är en fråga om en nypatriarkal arbetskraftspolitik. Samförståndet är endast en skenbar likhet.[11] Går det att sätta punkt där? Jag skulle vilja argumentera för att Magnusson skjuter vid sidan om målet. Det är möjligt att betrakta den personalidé som fanns vid bruken, inte minst i Robertsfors, som en framväxande arbetskraftpolitik, men det är främst en beskrivning av ett fenomen inte en förklaring. Ett problem med ansatsen är att den uppenbart förlorat tidsdimensionen, inte minst det rimliga i att människor utöver att direkt kontrolleras av arbetsledningen faktiskt också långsiktigt påverkar och medverkar till att politiken fungerar. Folk glömmer och folk minns, men exakt vad är svårt att fastställa. I stort präglades situationen av relationer under förändring och konfigurering. Den relation som utvecklades mellan parterna i Robertsfors kan inte enkelt reduceras till en fråga om bruksägarens egenintresse eller bolagets vinstmotiv, den är helt enkelt inte så entydigt intentionell och endimensionell. Skälet till introducerandet av en pensionskassa kan t.ex. inte begripliggöra varför man under hela den verksamma perioden vidmakthöll idén om att pensionera arbetare och tjänstemän trots stora problem och kostnader. Motivet till varför Seth M Kempe valde en personalvårdsidé som förde med sig höga kostnader när det rimligtvis, som vid många andra platser, hade räckt med de vid hans tillträde införda kontantlönerna för att bedriva en effektiv produktion kan inte klargöra dess fortbestånd. Motiv är i den meningen problematiska. Hur långlivat är t.ex. ett motiv? Sökandet efter motiv som svar på frågan varför har präglat och präglar forskning kring företags verksamhet. Detta hänger i stort samman med att det som utförs i företaget uppfattas som medel för att uppnå angivna och definierade mål. Denna rationalitet byggd på ett mål-medel tänkande begränsar möjligheterna att begripa just frågan varför något består.

Jag har i en uppsats kring John Dewey och pragmatismen hävdat att förändringar sker främst till följd av att människor uppfattar att något inte är som det ska, och att människor främst planerar och agerar för att bli av med det. Men allt det som fungerar, det som rullar på, stabiliteten, hur begriper vi det? Rosmari Eliasson har i sin forskning kopplat begreppet omsorg till andra begrepp som moral, etik, arbete

[11] Isacson M (1991) a.a., Magnusson U (1992) a.a.

ger dessa en kvalitativ och relationell innebörd. Det handlar inte längre om en utan om flera, om människor inte anonyma aktörer. Rosmari Eliasson fortsätter till begreppet rationalitet genom att förhålla sig till Max Webers fyra idealtyper för socialt handlande såsom mål- och värderationalitet, affektion och tradition. Hon menar att inslag av alla dessa måste inrymmas i en avsiktligt lösligt formulerad definition av rationalitet med syfte att fånga "förnuftigt handlande..., d.v.s. bestämmas av lite mål-medel tänkande och i varje fall reflexion över tänkbara konsekvenser, av vissa heliga värden och principer, av känslor och traditioner."[12]

Eliasson och Motevasel skriver; "Even if different social activities in Sweden's welfare state are labeled "care", and to a great extent are female dominated, there is, in other words, no guarantee that they are permeated with care ideals that originate from a female culture."[13] De handlingsmönster som i välfärdsstaten präglar många kvinnors yrkes- och vardagsliv står att finna även hos andra grupper och i delvis annorlunda omgivning. Den socialkonservativa hållning som vidmakthölls av många företagsägare och företagsledare fram till långt in på 1950-talet, och i många länder än idag, bar tydliga drag av ansvarstagande för de personer med vilka man upprätthöll en tydlig relation. Den stora frågan för de anställda var många gånger hur man skulle bli en del av den "fasta arbetarstammen/staben" till vilken utgick förmåner, inte hur man fick del av förmånerna i sig. Inom ramen för en väl avgränsad bruksmiljö kunde detta ske under kontrollerade former och tillhörigheten till bolaget gav säker försörjning snarare än stort utfall. Det utvecklades relationer som byggde på tillit och ömsesidigt förtroende, vilket gav stabilitet för bägge parter trots ojämlika maktförhållanden. Det är högst rimligt att tänka sig att just detta presenterade en möjlighet för folkhemmets ingenjörer att bygga kring. Främst ställdes krav på att idealet, en "folkhemsrationalitet", kunde utformas där alla fick ta del. Det krävdes en personlig ledare till vilka människor kunde känna samhörighet, men utan att det krävdes en personlig relation. Det kan vara en tillfällighet, men i ett perspektiv av att vi lär oss genom livet och bär med oss erfarenheter är det givetvis

---

[12] Eliasson R (1992), "Omsorg och rationalitet", i Eliasson R, red, *Egenheter och allmänheter. En antologi om omsorg och omsorgens villkor*, Arkiv, Lund. Sid 211.

[13] Eliasson-Lappalainen R & Nilsson Motevasel I (1997), a.a, s 191.

möjligt att en person som Gustav Möller påverkades av sin tid hos R F Berg i Malmö eller att andra folkhemsbyggare gjorde det på andra platser. Återigen måste dock påpekas att detta endast skapar en möjlighet att begripa välfärdsstatens uppbyggnad, och framförallt det förhållningssätt på vilket vård- och omsorgerna snarare än försäkringssystemen utvecklades. Möjligheten till och önskemålen om att genomföra ett folkhemsbygge förklarar inte ensamt dess utformning, ännu mindre dess konsekvenser och långsiktiga stabilitet. Förhållningssättet sattes, precis som välfärdsstaten idag, på prov i tider av ekonomisk tillbakagång, rationalisering och strukturomvandling.

Utan tvekan innehåller tjänstepensionering ett inslag av omsorgstagande, framförallt före den tid då den blev såväl lagstiftad som kollektivavtalsreglerad i början av 1960-talet. Två tunga skäl talar för en sådan slutsats. För det första utgjorde pensionering till skillnad från andra förmåner ett åtagande som sträckte sig bortom den anställdes yrkesverksamhet, eller sjunkande arbetsförmåga under den tidigare delen av min undersökningsperiod. Oberoende av ifall formerna för pensioneringen var grundade i en bedömning från fall till fall eller i en försäkring utgjorde insatsen från företaget ett frivilligt bidrag byggt på en tillit om en ömsesidigt positiv relation under en längre tid, även efter den anställdes avgång ur tjänst.[14] Det finns givetvis mängder med exempel på att pensioner, främst till arbetare, inte lämnats från arbetsgivare av just det skälet att de avgått ur tjänst, inte minst statens tjänstepensionssystem byggde länge på detta förfaringssätt. Sådana exempel förtar dock inte de företags insats inom vilka en avsevärd pensioneringsverksamhet förekom. Den "gode" arbetsgivaren, i och för sig med makten till sin fördel, gav uttryck för såväl moral och etik som respekt för sin omgivning vida utöver vad som krävdes för att uppfylla ett renodlat vinstintresse eller de krav som ställdes från samhället i allmänhet. Det fanns en insikt om den existerande ojämlika maktrelationen, en insikt som kunde ta sina uttryck i såväl omsorg som förtryck. För det andra är pensionssystem

[14] I dessa sammanhang används vanligen begreppen antastbar pensionsrätt för från fall till fall bedömning vid pensionsfallet och oantastbar pensionsrätt utgår från att den tjänas in och säkerställs under anställningens lopp. Det är vidare i sammanhanget viktigt att inte begreppet "utbyte" används som en generellt giltig beskrivning på den relation som fanns mellan parterna. Relationen var inte nödvändigtvis av utbyteskaraktär, inte minst ensidiga utfästelser är svåra att inrymma i ett snävt utbytesperspektiv.

långsiktiga åtaganden vars stabilitet bygger på deras legitimitet. Legitimiteten är i sin tur primärt en konsekvens av hur frågan lösts tidigare och vilka förväntningar som existerar om dess fortsättning. Robertsfors ledning visade vid olika tillfällen ambitioner att ändra rådande system, men kunde inte dra sig undan ansvaret för de som föll utanför det nya. I princip fanns ingenting som hindrade dem från att göra som de önskade förutom den relation som bars fram av platsens tradition med dess underliggande etik och moral. Varje påkallad förändring innebar att ett antal arbetstagare kom att falla utanför. För dessa krävdes speciella lösningar vilka ofta syftade till att såväl ge dem en rimlig ålderdomsförsörjning som att möjliggöra för den övergripande lösningen, pensionskassan eller APK/SPP, att fungera bättre på lite längre sikt. Det var därför i det närmaste omöjligt för företaget att dra sig ur ansvaret för dem som en gång blivit del av den s.k. fasta arbetarstammen, och initiativen från ledningens sida i frågan syftade snarare till att begränsa tillväxten bland de fast anställda för att därigenom på sikt minska även andra åtaganden. I princip synes effekten av denna "neddragningspolitik" ha varit betydligt mindre än den till följd av strukturella förändringar, typ kollektivavtalets tillkomst och sågverksnedläggelsen. Det växte fram ett samförstånd mellan arbetsgivare och framförallt yngre arbetstagare under mellankrigstiden som innebar att bolaget snarast skulle sträva efter jämn sysselsättning för de med fast anställning än arbete åt alla på orten. Pensionering fungerade i ett sådant perspektiv som ett verktyg för sysselsättnings-utjämning för ett kollektiv, att jämföra med tidigare utjämning som skedde ifråga om den enskildes arbetsförmåga.

Pensionskassan vid Robertsfors bruk är ett illustrerande exempel på hur omvandlingen inom det svenska näringslivet allmänt och hur kraftig strukturell förändring lokalt under mellankrigstiden kunde genomföras utan att för den skull minska ett företags sociala åtaganden, snarare tvärtom och i nya former. Pensioneringen var det sista som inlemmades direkt i löneförmånerna även om de bibehöll sin särställning och tydliga avskiljning såsom lönerelaterad försäkring. Övergången var en lång process där företaget långt in på 1960-talet fortfarande betalade ut direktpensioner beviljade under den här behandlade tidsperioden.

Diagram 15. Löners och pensioners andel i total produktionskostnad för sulfitmassa 1922-1948

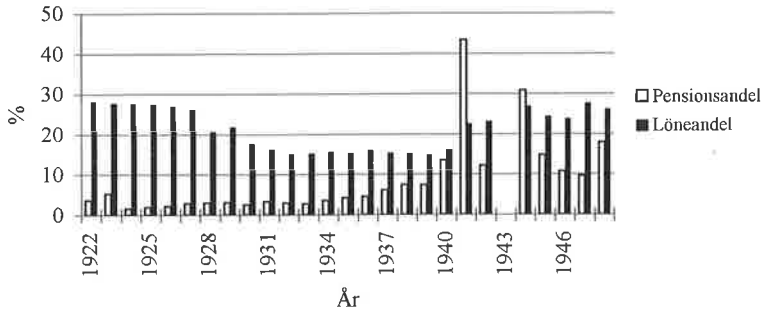

Källa: Disponentens berättelser, AB Robertsfors bruk, bruksarkivet.
Anmärkning. Under 1940-talet ingår i löneandelen även de rörliga tillägg som utgavs.

I Robertsfors har pensioneringsformerna utveckling tillsammans med flera andra skeenden lett till en ökad distans mellan arbetsgivare och arbetstagare. Fokus för pensioneringen flyttades alltmer från ett omhändertagande och personligt ansvar till ett kollektivt avgiftsansvar för de anställdas levnadsstandard. Pensioneringens sena lönerelatering innebar förmodligen att deras form delvis var en effekt av andra distanserande faktorer såsom t.ex. strukturförändringar inom såväl branschen som företaget. Ökade kunskaper i frågor rörande tjänstepensionering hade viss inverkan liksom hur andra företag löste sin pensionsfråga (här bör Kempekoncernen ses som en enhet). Från 1930-talets slut och framåt hade också de centrala organisationernas intresse och information ett visst inflytande. Lokalt drevs inte frågan fackligt utan bolaget tog i princip alltid initiativet. LO drev inte heller tjänstepensionsfrågor under 1920- och 30-talen, medan däremot tjänstemannaorganisationerna gjorde det. Robertsfors tjänstemän var inte organiserade förrän efter 1945. Bolagets erbjudande om SPP-anslutning för tjänstemännen var en fråga om omsorg, även om tanken om att det var en eftergift för central tjänstemannafacklig organisering givetvis inte kan helt bortses från. Det är möjligt att det ansågs bättre att stämma i bäcken. Arbetarnas anslutning till APK är svårare att koppla till ett fackligt tryck. Här genomfördes åtgärden tillsammans med Mo och Domsjö, men det var ytterst få andra företag som anslöt sig till kassan, eller överhuvudtaget löste frågan försäkringsmässigt.

Den ojämlika maktrelationen synes ha möjliggjort omsorgstagande, även om skillnaden i personlighet och ambitioner mellan de olika företagsledarna, Seth M Kempe, Erik Kempe och sist Ragnar Kempe, på ett avgörande sätt präglade den relation till arbetstagarna och det utrymme för eftergifter som rådde.[15] Som grund för eftergifter bör däremot förhållandet till platsens institutionella karaktär och traditioner lyftas fram, medan de större fluktuationerna i pensionssystemens utveckling, positiva som negativa, återspeglas i deras koppling till det bolagets ekonomiska utrymme. Pensionssystemens existens ifrågasattes aldrig, men däremot deras omfång och utformning. Tydligast skedde detta under depressionsåren i början av 1930-talet, men även vid flera donationer framkom tydlig gränssättning. Kopplingen mellan delägarskapet i pensionskassan och tillhörigheten till den "fasta" arbetarstammen utgjorde visserligen ett huvudbry för en förändringsbenägen ledning, men någon fråga om ett undandragande från att ta sitt sociala ansvar och grundläggande omsorgsrationella värden placerades aldrig på agendan.

[15] De lokala platschefernas betydelse skall inte heller underskattas. Se t.ex. Harrysson L (1997) a.a.

Källförteckning

Muntliga källor

Agneta Åhrberg, löpande under år 1995.
Karl Åhrberg, i november 1994.
Axel Norström, i februari 1995 och 1996.

Otryckta källor

Diverse privatkorrespondens till och från Karl Åhrberg. Från familjen Åhrbergs privata samlingar.

Bruksarkivet Robertsfors:

Styrelse- och bolagsstämmoprotokoll AB Robertsfors bruk 1898 - 1948.
Disponentens berättelser AB Robertsfors bruk åren 1899-1948.
Huvudboken för AB Robertsfors bruk 1899 - 1948
Pensionskort och pensionsliggare för tjänstemän och änkor.
AB Robertsfors bruks arbetares pensionskassa protokoll från stämmor och årssammanträden 1900 - 1915.
AB Robertsfors bruks arbetares pensionskassa korrespondens.
AB Robertsfors bruks arbetares pensionskassa stadgar och räkenskaper.
Understödsföreningen AB Robertsfors bruks arbetares pensionskassa protokoll från stämmor och årssammanträden 1915 - 1942.
Understödsföreningen AB Robertsfors bruks arbetares pensionskassa korrespondens.
Understödsföreningen AB Robertsfors bruks arbetares pensionskassa stadgar och räkenskaper.
AB Robertsfors bruks pensionsanstalt protokoll 1942 - 1948.
Robertsfors AB fria pensionsstiftelse, stadgar.
Korrespondens Brukskontoret.
Korrespondens Huvudkontoret.
Korrespondens Seth M Kempes privata samling.

Folkrörelsearkivet i Västerbotten:

Protokoll Svenska Sågverksindustriarbetarförbundet (SSIAF) avd 213 Sikeå.

Korrespondens och diverse övriga handlingar Svenska Sågverks-industriarbetarförbundet (SSIAF) avd 213 Sikeå.
Protokoll Svenska Sågverksindustriarbetarförbundet (SSIAF) avd 221 Robertsfors.
Korrespondens och diverse övriga handlingar Svenska Sågverks-industriarbetarförbundet (SSIAF) avd 221 Robertsfors.
Protokoll Svenska Pappersindustriarbetarförbundet (SPIAF) avd 118 Robertsfors.
Korrespondens och diverse övriga handlingar Svenska Pappersindustri-arbetarförbundet (SPIAF) avd 118 Robertsfors.
Diverse handlingar och korrespondens Svenska Lantarbetarförbundet avd 383 Robertsfors, och Svenska Metallindustriarbetarförbundet avd 251 Robertsfors.

Landsorganisationens (LO) arkiv:

LO - undersökningen 1953 ang. de allmänna anställningsförmånerna

Dagspress

Västerbottenskuriren
Västerbottens Folkblad

Tryckta källor

Ahnlund M (1978), *Norrbyskär - om tillkomsten av ett norrländskt sågverkssamhälle på 1890-talet*, Norrländska städer och kulturmiljöer 1, Umeå. Ak.avh.
Ambjörnsson R, (1988), Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880-1930, Stockholm.
Björklund J & Stenlund H (1990), *Wages and cost of living in three regions in 20th century Sweden*, Umeå papers in Economic History, Umeå.
Boëthius B, (1921), *Robertsfors bruks historia*, Almqvist och Wicksell, Uppsala.
Bolins P (1987), "Paternalism och underkastelse", i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 38, Lund.
Borell K & Johansson R (1996), *Samhället som nätverk. Om nätverksanalys och samhällsteori*, Studentlitteratur, Lund.

Burman M & Nilsson B, (1985), *Om lokalsamhället som historiskt forskningsobjekt: Några teoretiska och praktiska infallsvinklar*, Institutionen för historia vid Umeå universitet, (stencil).
Burman M, (1987), *Arbetets hustrur. Gifta kvinnor i mellankrigstidens Robertsfors*, Umeå universitet, historiska institutionen (stencil), Umeå. Lic.avh.
Bäckström H m.fl. (1991), *Arbetslivet vid Robertsfors sulfitfabrik åren 1904 - 1948*, skrift utgiven av ABF:s studiecirkel "Arbetslivets historia", Robertsfors.
Bäckström T & Söderlund K-G, (1979), *Från Förtroenderåd till Fackförening i Robertsfors Bruk*, Umeå Universitet institutionen för historia och ekonomisk historia, Umeå, (stencil), b-uppsats.
Dahmén E (1950), *Svensk industriell företagarverksamhet. Kausalanalys av den industriella utvecklingen 1919-1939*, vol 1-2, Stockholm. Ak.avh.
Elias N, (1978), *What is sociology?* London.
Elias N, (1989), *Civilisationsteori; del 1 sedernas historia*, Stockholm.
Eliasson R (1992), "Omsorg och rationalitet", i Eliasson R, red, *Egenheter och allmänheter. En antologi om omsorg och omsorgens villkor*, Arkiv, Lund.
Eliasson R (1992), red, *Egenheter och allmänheter. En antologi om omsorg och omsorgens villkor*, Arkiv, Lund.
Eliasson-Lappalainen R (1995), *Forskningsetik och perspektivval*, Studentlitteratur, Lund.
Eliasson Lappalainen R & Nilsson Motevasel I (1997), "Ethics of care and social policy", i *Scandinavian Journal of Social Welfare*, No 6, ff 189-196, Munksgaard.
Ericsson C (1997), *Vi är alla delar av samma familj. Patron, makten och folket*, Carlssons, Stockholm. Ak.avh.
Forsberg P, (1995), *Välfärd, arbetsmarknad och korporativa institutioner, en studie av trygghetsrådet SAF - PTK*, Lund. Lic.avh.
Fürth T, (1980), *Folkrörelse eller myndighetstradition. Organisationssyn och teknikval i socialförsäkringens historia*, Arbetslivscentrum, Stockholm.
Gaunitz S, (1984), *Tätort och omland. Några synpunkter på Robertsfors omvandling under 1900-talet*, (stencil), Ekonomisk historiska institutionen Umeå universitet, Umeå.
Greiff M, (1992), *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär. Proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industritjänstemän 1840-1950*, Malmö. Ak.avh.
Goodrich C L (1921), *The Frontier of Control. A Study in British Workshop Politics*, Harcourt, Brace and Company, New York, Ak.avh.

Harrysson L (1994), Om den patriarkala relationens stabilitet och upplösning, i *Nordisk Sosial Arbeid*, nr 4, Oslo.
Harrysson L (1997), *Disponent i brytningstid. En problematisering av AB Robertsfors lednings ambitioner och möjligheter vad avser utvecklingen av lönevillkor och sociala anordningar i Robertsfors åren 1925-35*, Meddelande från Socialhögskolan, Lund. Lic.avh.
Heckscher E (1950), "Om svenska företag och deras historiska behandling", *Nordisk tidskrift*.
Holmström P, (1988), *Bruksmakt och maktbruk. Robertsfors AB 1898-1968*, Umeå. Ak.avh.
Huemer L (1998), *Trust in business relations. Economic logic or social interaction*, Boréa, Umeå. Ak.avh.
Isacson M (1991), "Bruket och folkhemmet", i *Häften för kritiska studier*, nr 2.
Joyce P (1982), *Work, , Society and Politics, The culture of the factory in later Victorian England*, Bristol (UK).
Kempe E, (1923), *Studier angående de svenska hushållningssällskapen. Med särskild hänsyn till ett århundrades förvaltningspolitik på lantbrukets område*, Uppsala. Ak.avh.
Kjellström A (1987), *Normbildning och konfliktlösning*, SAF, Stockholm
Kröger T, (1994), Bruket, kommunen och socialvården, i *Nordisk Sosialt Arbeid*, nr 3, Oslo.
Lindegren J F, (1908), Arbetskonflikterna vid Dal och Sandö. År 1907, *Skrifter i arbetarfrågan III*, Stockholm.
Ljungberg J (1990), *Priser och marknadskrafter i Sverige 1885 - 1969. En prishistorisk studie*, Skrifter utgivna av Ekonomisk historiska föreningen, Lund. Ak.avh.
Lundmark M, (1984), B-uppsats *Municipalsamhälle - Konflikt eller samförstånd. Robertsfors brukssamhälle - Ett exempel på municipalbildning*, Institutionen för statskunskap Umeå universitet, Umeå. (stencil).
Magnusson L, (1986), Patriarkalism och social kontroll, *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr 33, Lund.
Ulf Magnusson (1992), "Stigfinnare på villovägar", i *Häften för kritiska studier* nr 1.
Malmström C (1963), "Sten Grapengiesser 25/12 1868 -- 6/9 1955", i *Svensk botanisk tidskrift* Bd 57, 11.3.
Marklund S (1992), *Klass, stat och socialpolitik. En jämförande studie av socialförsäkringarnas utveckling i några västliga kapitalistiska länder 1930-75*, Arkiv, Lund. Ak.avh.

Nilsson B, (1986), *Det paternalistiska alternativet - en bakgrundsteckning*, Umeå universitet, Institutionen för historia, (stencil).
Nilsson T (1985), *Från kamratföreningar till facklig rörelse. De svenska tjänstemännens organisationsutveckling 1900-1980*, Arkiv, Lund. Ak.avh.
Nordström G (1993), *Mo och Domsjö och arbetareorganisationerna intill 1940*, Uppsala. Lic.avh.
Olofsson S I, (1964), *Hörnefors historia*, Umeå.
Ohlsson U, (1983), Robertsfors - samhället, bruksarkivet, forskningen, i *Föreningen Stockholms företagarminnen*, årsmeddelande.
Olsson L, (1986), *Gamla typer och nya produktionsförhållanden. Om rationalisering och medbestämmande, åldrande och solidaritet bland typografer i Sverige från slutet av 1800-talet till omkring 1960*, Lund.
Olsson T, (1980), *Pappersmassestrejken 1932. En studie i facklig ledning och opposition*, Arkiv, Lund. Ak. avh.
Persson B, (1991), *Skogens skördemän. Skogs- och flottningsarbetareförbundets kamp för arbete och kollektivavtal 1918-1927*, Arkiv, Lund. Ak.avh.
Richter E, (1934), "De fridsamma folkens samhälle. En sörländskas syn på Robertsfors", i *Norrland i ord och bild*, nr 5 sid 117-119, Umeå.
SAF (1954), *Arbetarpensioner, betänkande avgivet av Svenska arbetsgivareföreningens pensionskommitté*, SAF, Stockholm.
SCB, Kommunernas finanser, Socialstyrelsens levnadskostnadsindex.
Sollinger G, (1985), Sjuk- och begravningskassor och andra understödskassor i kungl. bibliotekets samlingar, *Acta Bibliothecae regiae Stockhomensis 42*, Stockholm. Ak.avh.
SPP (1942) *Svenska Personal-Pensionskassan 1917 - 1942*, Stockholm.
SOU 1938:18 Betänkande med förslag till lag om frivillig pensionering av i enskild tjänst anställda m.m.
Svensk författningssamling 1912:184-188 Lag om understödsföreningar m.fl.
Svensson T, (1986), Japansk företagsledning och svenska bruk - en felande länk? i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 33, Lund.
Söderpalm S A (1980), *Arbetsgivarna och Saltsjöbadspolitiken. En historisk studie i samarbetet på svensk arbetsmarknad*, SAF, Stockholm
Tidskrift för Landtmän 25/10 1919.
Treffenberg C (1889), *Om ålderdomsförsäkring*, Stockholm.
Zeuten F (1948), *Social sikring*, Nyt nordisk förlag, Köpenhamn.

Östergren A (1919), "Industriarbetare med småbruk och Egnahem vid Robertsfors bruk", i *Tidskrift för landtmän* 25/10.

Bilaga 1: Indelning av kostnadsposter ur räkenskaperna

Omkostnader huvudkontoret	Ur bilaga till resultaträkningen, "Omkostnaders konto".
Patriarkal omvårdnad huvudkontoret	T.ex. understöd beslutade vid HK redovisad i bolagets resultaträkning. Om kostnaden finns redovisad även i brukskontorets omkostnader noteras den enbart här.
Service huvudkontoret	Kostnader redovisade i resultaträkningen för service i Robertsfors, t.ex. sjukstuga och idrottsplan. Summan redovisas endast här även om den finns med bland brukskontorets omkostnader.
Avtalade förmåner huvudkontoret	Extra kostnader kopplade till arbets- eller kollektivavtal, t.ex. krigstidstillägg på löner.
Pension eller gratifikation vid distrikten	Från distrikten utanför Robertsfors (Burträsk, Gällivare, Skellefteå)
Omkostnader brukskontoret	Summan på omkostnaders konto för brukskontoret.
Patriarkal omvårdnad	Bidrag till sjuka och deras vård; julpengar och andra gåvor, ved till änkor m.fl.
Service	Kollektiva kostnader utanför avtalen är tidningar till arbetare och kontor, skolköket, material till skolan, kyrkan, bibliotek, föreläsningar, tekniska skolan, idrottsplan, persontransporter på järnvägen, snöskottning/renhållning, parkskötsel,[1] badhus, tvättstuga etc. Typen av åtagande varierade år från år även om vissa insatser följde år på år.
Avtalade förmåner	Läkararvode, sjukresor, potatisland, arbeten vid herrgården (underhåll), el (från 1915 ingick även bostadsel).
Pensioner	Direktpensioner beslutade på stämman eller i styrelsen samt inbetalningar till SPP/APK.
Extra pensioner inklusive bidrag till pensionsfond / kassa	Bidrag från företaget till existerande pensionskassa, eller tillfälliga pensioner till enskilda. Från omkostnader brukskontoret.
Bidrag till sjuk- och begravningskassa	Från omkostnader brukskontoret.
Ved	Ved till änkor, bibliotek, goodtemplarlokal. Vedförmån i avtal ingår också i denna post.
Hyresersättningar och flyttningskostnader	Under lång tid särredovisades inte hyresersättningar utan samredovisade med flyttningsbidrag för arbetare och tjänstemän som antingen kom eller flyttade från platsen.
Hyresersättningar	Kommer från en alternativ källa, huvudboken, vari kostnaden för direkta bidrag till tjänstemän, arbetare och änkor kan utläsas.
Olycksfallsersättning	Utbetalda olycksfallersättningar vid Robertsfors och Sikeå anläggningar. Innehåller även en liten del livräntor.

[1] P.M. rörande löne- och naturaförmåner till tjänste- och förmän vid Robertsfors Bruk, att tillämpas från den 1 januari 1927. RAB KÅ 7/12 1926.

I serien **MEDDELANDEN FRÅN SOCIALHÖGSKOLAN** har utkommit:

1981:1 **FOSTERBARNSVÅRD OCH EKONOMI** av Peter Westlund

1981:2 **EN ALKOHOLENKÄT - OCH VAD SEN DÅ? En modell för alkoholundervisning i en sjätte klass** av Inger Farm och Peter Andersson

1981:3 **PSYKOLOGIN I SOCIALT ARBETE: EN PEDAGOGISK DISKUSSION** av Eric Olsson och Christer Lindgren

1982:1 **VAD BÖR EN KURATOR KUNNA?** av Karin Stenberg och Britta Stråhlén

1982:2 **LVM BAKGRUND OCH KONSEKVENSER** av Peter Ludwig och Peter Westlund

1982:3 **INSYN - ETT FÖRSÖK TILL INSYN I ARBETSMILJÖN PÅ EN SOCIALFÖRVALTNING. En intervjuundersökning** av Pia Bivered, Kjell Hansson, Margot Knutsson och P-O Nordin

1983:1 **AVGIFTER PÅ SOCIALA TJÄNSTER - principer och problematik** av Per Gunnar Edebalk och Jan Petersson

1983:2 **EN INDELNING AV RÄTTEN - hjälpmedel vid inläsning av juridiska översiktskurser** av Lars Pelin

1983:3 **OM SOCIALA OMRÅDESBESKRIVNINGAR** av Verner Denvall, Tapio Salonen och Claes Zachrison

1983:4 **DE MANLIGA FOLKPENSIONÄRERNA I ESLÖV - Arbete, inkomst och levnadsförhållanden 1945-1977. Del I Förhållanden 1977** av Åke Elmér

1983:5 **PSYKOLOGISKA FÖRKLARINGSMODELLER I SOCIALT ARBETE** av Alf Ronnby

1983:6 **FACKFÖRBUNDENS SJUKKASSEBILDANDE. EN STUDIE I FACKLIG SJÄLVHJÄLP 1886-1910** av Per Gunnar Edebalk

1984:1 **DE MANLIGA FOLKPENSIONÄRERNA I ESLÖV - Arbete, inkomst och levnadsförhållanden 1945-1977. Del II Utvecklingen 1945-1977** av Åke Elmér

1984:2 **FRÅGETEKNIK FÖR KVALITATIVA INTERVJUER - En sammanställning** av Hans-Edvard Roos

1984:3 **AKTIONSFORSKNING SOM FORSKNINGSSTRATEGI** av Kjell Hansson

1984:4 **FÖRÄNDRINGSPROCESSER INOM GRUPPER OCH ORGANISATIONER I PSYKOLOGISK OCH SOCIALPSYKOLOGISK BELYSNING** av Eric Olsson (SLUT)

1984:5 **ROLLSPEL - TILLÄMPNING OCH ANALYS** av Kjell Hansson

1985:1 **IDROTT OCH PSYKOSOCIALT ARBETE** av Kjell Hansson

1986:1 **ARBETSRAPPORT. Att arbeta på barn- och ungdomsinstitution - en pilotstudie** av Leif Roland Jönsson

1986:2 **DE MANLIGA FOLKPENSIONÄRERNA I ESLÖV - Arbete, inkomst och levnadsförhållanden 1945-1977 (1983). Del III Utvecklingen inom oförändrade grupper** av Åke Elmér

1986:3 **UNGDOMAR, SEXUALITET OCH SOCIALT BEHANDLINGSARBETE PÅ INSTITUTION - Intervjuundersökning bland personalen på tre hem för vård eller boende i Skåne** av Maud Gunnarsson och Sven-Axel Månsson

1987:1 **FATTIGVÅRDEN INOM LUNDS STAD - den öppna fattigvården perioden 1800-1960** av Verner Denvall och Tapio Salonen

1987:2 **FORSKNINGSETIK OCH PERSPEKTIVVAL** av Rosmari Eliasson (SLUT)

1987:3 **40 ÅRS SOCIONOMUTBILDNING I LUND** av Åke Elmér

1987:4 **VÄLFÄRD PÅ GLID - RESERAPPORT FRÅN ENGLAND** av Verner Denvall och Tapio Salonen

1987:5 **ATT STUDERA ARBETSPROCESSEN INOM SOCIALT BEHANDLINGSARBETE** av Leif Roland Jönsson

1987:6 **SOCIALTJÄNSTLAGEN OCH UNGA LAGÖVERTRÄDARE** av Anders Östnäs

1987:7 **FORSKAREN I FÖRÄNDRINGSPROCESSEN** av Eric Olsson

1988:1 **EN UPPFÖLJNING AV BARN SOM SKILTS FRÅN SINA FÖRÄLDRAR** av Gunvor Andersson

1988:2 **THE MAN IN SEXUAL COMMERCE** av Sven-Axel Månsson

1988:3 **FRÅN MOTSTÅND TILL GENOMBROTT. DEN SVENSKA ARBETSLÖSHETSFÖRSÄKRINGEN 1935-54** av Per Gunnar Edebalk

1988:4 **MALMÖ - i kulmen av fattigdomscykeln** av Tapio Salonen

1988:5 **PROJEKT ÖSTRA SOCIALBYRÅN - en processbeskrivning av ett förändringsarbete med förhinder** av Anna Meeuwisse

1988:6 **UTDELNINGEN AV SPRUTOR TILL NARKOMANER I MALMÖ OCH LUND** av Bengt Svensson

1988:7 **HEMTJÄNSTEN PÅ 2000-TALET** red av Peter Andersson

1989:1 **FATTIGLIV** av Gerry Nilsson

1989:2 **MAKT OCH MOTSTÅND - aspekter på behandlingsarbetets psykosociala miljö** av Leif R Jönsson

1989:3 **FOSTERHEMSFÖRVALTNINGEN** av Bo Vinnerljung

1989:4 **GUSTAV MÖLLER OCH SJUKFÖRSÄKRINGEN** av Per Gunnar Edebalk

1990:1 **DET ÄR RÄTT ATT FRÅGA VARFÖR - undersökningar om socialt arbete** red av Verner Denvall

1990:2 **SCENFÖRÄNDRING - FORSA-symposiet Helsingborg/Gilleleje**

1990:3 **KULTURMÖTEN INOM SOCIALTJÄNSTEN - erfarenheter och reflektioner** red av Immanuel Steen

1990:4 **HEMMABOENDEIDEOLOGINS GENOMBROTT - åldringsvård och socialpolitik 1945-1965** av Per Gunnar Edebalk

1991:1 **PROJEKTTILLVARO - en processanalys av ett socialbyråprojekt** av Anna Meeuwisse

1991:2 **ORGANISATIONENS PÅVERKAN PÅ SJUKFRÅNVARON - hur en forskningsprocess och en personlig utvecklingsprocess kan integreras med hjälp av handledning** av Katrin Tjörvason

1991:3 **SEXUALITET OCH SOCIALT ARBETE PÅ INSTITUTION** av Åsa André

1991:4 **MIND THE GAP - en reseberättelse från England 1-8 april 1990** av Mats Dahlberg, Jan Lanzow Nilsson, Margot Olsson och Claes Norinder (red)

1991:5 **DRÖMMEN OM ÅLDERDOMSHEMMET - Åldringsvård och socialpolitik 1900-1952** av Per Gunnar Edebalk (SLUT)

1992:1 **POLICY, INTEREST AND POWER. Studies in Strategies of Research Utilization** av Kjell Nilsson

1992:2 **STÖD OCH AVLASTNING. Om insatsen kontaktperson/-familj** av Gunvor Andersson

1992:3 **REHABILITERING AV TORTYRSKADADE FLYKTINGAR I MALMÖ. Utvärderingsrapport** av Norma Montesino

1992:4 **MÅL, VERKSAMHETSMEDEL OCH BEHANDLINGSIDÉER I TVÅ MÄNNISKOBEHANDLANDE ORGANISATIONER** av Marie Söderfeldt

1992:5 **235 SYSKON MED OLIKA UPPVÄXTÖDEN - en retrospektiv aktstudie** av Bo Vinnerljung

1993:1 **GRÄNSÖVERSKRIDANDE I PRAKTIK OCH FORSKNING - TVÅ EXEMPEL** av Bo Vinnerljung

1993:2 **HÖRSELSKADADE I ARBETSLIVET - Ett stress/kontroll perspektiv -** av Ann-Christine Gullacksen (SLUT)

1993:3 **NORMALITY, SOCIAL WORK AND THE CREATION OF EVERYDAY LIFE SETTINGS** av Matts Mosesson (ed)

1993:4 **SEVEN SWEDISH CASES: PRODUCTION REGIME, PERSONELL POLICY AND AGE STRUCTURE IN SEVEN SWEDISH FIRMS IN THE ERA OF THE SWEDISH MODEL** av Gunnar Olofsson och Jan Petersson

1994:1 **BOENDEBASEN I KRISTIANSTAD - EN UTVÄRDERING** av Bengt Svensson

1994:2 **Omsorgens vardag och villkor: 20 DOKTORANDER GRANSKAR FEM AVHANDLINGAR** red av Åsa André och Rosmari Eliasson

1994:3 **LVM-VÅRD AV NARKOMANER. Rapport från Avgiftningsenheten i Malmö: Patienterna, arbetsmetoderna och resultaten** av Kerstin Nilsson och Dolf Tops

1995:1 **SAMARBETE - NYCKELN TILL FRAMGÅNG. En undersökning av teamarbetets betydelse i rehabiliteringen av långtidssjukskrivna** av Anna-Lena Dahlquist

1995:2 **UTVÄRDERING OCH KVALITETSSÄKRING I SOCIALT ARBETE - Rapport från FORSA-symposiet 14-16 september 1995** red av Håkan Jönson

1995:3 **VÄGEN ÖVER LYCKEBO. Från sluten psykiatrisk vård till vanlig äldreomsorg** av Pauli Lappalainen

1995:4 **SAMSPEL I VARDAGSLIV. En studie av möten mellan utvecklingsstörda, föräldrar och personliga assistenter - en processbeskrivning** av Eina Linder och Inger Sköld

1996:1 **SOCIALTJÄNSTEN OCH MINNESOTAMODELLEN - Ett samarbetsprojekt mellan människobehandlande organisationer** av Claes Levin

1996:2 **"DET MÅSTE SE UT SOM EN ARBETSPLATS" - Om interorganisatorisk samverkan för att yrkesrehabilitera gravt funktionshindrade** av Ove Mallander

1997:1 **DISPONENT I BRYTNINGSTID** av Lars Harrysson

1997:2 **BURNOUT?** av Marie Söderfeldt

1997:3 **PSYKOSOCIAL ARBETSMILJÖ I MÄNNISKOVÅRDANDE ARBETE** av Björn Söderfeldt och Marie Söderfeldt (SLUT)

1997:4 **"DET ÄR I ALLA FALL MITT BARN!" - En studie om att vara missbrukare och mamma skild från barn** av Karin Trulsson (SLUT)

1997:5 **FRIVILLIGA ORGANISATIONER OCH KORPORATIV POLITIK - En fallstudie av Folkhälsoinstitutets, RFSUs, RFSLs och Noarks arks samarbete om hivförebyggande samhällsinsatser** av Jan Arne Magnusson

1997:6 **TANKEFIGURER I SOCIALT ARBETE - Operationalisering och reflektion** av Immanuel Steen

1997:7 **SOCIALHÖGSKOLAN I LUND 50 ÅR** red av Per Gunnar Edebalk, Inger Farm och Hans Swärd

1997:8 **ÖVERVÄLTRINGAR FRÅN SOCIALFÖRSÄKRINGAR TILL SOCIALBIDRAG** av Tapio Salonen

1997:9 **UNGDOMAR I TVÅNGSVÅRD. RÅBYUNDERSÖKNING 94** av Claes Levin

1997:10 **EN NY GENERATION HEROINMISSBRUKARE I MALMÖ. ("Det finns inget rökheroin")** av Dolf Tops och Marianne Silow (SLUT)

1997:11 **FRIHET, JÄMLIKHET, BRODERSKAP - Bilden av de äldre i PRO-Pensionären 1941-1995** av Håkan Jönson

1997:12 **HANDIKAPPIDROTT - MELLAN TÄVLING OCH REHABILITERING. En studie av handikappidrotten mellan idrottsrörelse och handikapprörelse med utgångspunkt från fallstudien rullstolstennis** av Anders Östnäs

1997:13 **TIOÅRINGARS KOMPETENS OCH LEVNADSFÖRHÅLLANDEN** av Gunvor Andersson och Lotta Linge

1998:1 **STRAFF ELLER BEHANDLING? - om statens strategier mot gränsöverträdande ungdom under 1900-talet** av Kerstin Svensson

1998:2 **BETRAKTELSER AV ARBETE OCH ARBETSMARKNAD. En kartläggning av hur långtidssjukskrivna, långtidsarbetslösa och mottagare av socialbidrag i Vellinge kommun uppfattar sina resurser i förhållande till arbetsmarknad och självförsörjning** av Lars Harrysson

1998:3 **ARBETSLÖSA TJÄNSTEMÄNS SOCIALA OCH HÄLSOMÄSSIGA SITUATION. En undersökning av arbetslösheten bland medlemmar i Sveriges Kommunaltjänstemannaförbund** av Leif R. Jönsson och Bengt Starrin

1998:4 **ARBETSLÖSA PRIVATTJÄNSTEMÄN - en kartläggning av arbetslöshetens konsekvenser bland medlemmar i Sv Industritjänstemannaförbundet avdelning 3 Nv Skåne** av Leif R. Jönsson

1998:5 **"ETT ANNAT LIV". En studie av arbetslöshetens konsekvenser bland arbetslösa i Skåne** av Leif R. Jönsson och Bengt Starrin

1998:6 **SOCIALBIDRAGSHANTERING - METODER OCH MODELLER. Tre undersökningar av arbetet med socialbidrag** av Matts Mosesson (red) och Leif R. Jönsson

1998:7 **STADSBARNDOM. Om barns vardag i en modern förort** av Bodil Rasmusson

1998:8 **PERSONALPOLITIK OCH ÄLDRE ARBETSKRAFT I TRE SKÅNEKOMMUNER. Helsingborg, Hörby och Trelleborg** av Jan Petersson

1998:9 **VÄLFÄRDENS OPERATÖRER - Social planering i brytningstid. Seminarierapport från 1998-01-29. Seminariet arrangerades av Byggforskningsrådet** av Helene Lahti Edmark

1998:10 **ATT ORGANISERA VÄLFÄRDEN - Institutionella nyordningar i de svenska välfärdssystemen under 1990-talet** av Håkan Johansson

1999:1 **ÄLDREOMSORG UTAN SERVICE - EN FRAMGÅNGSRIK STRATEGI?** av Staffan Blomberg, Per Gunnar Edebalk och Jan Petersson

1999:2 **DE HJÄLPER OSS TILL RÄTTA. Normaliseringsarbete, självbestämmande och människor med psykisk utvecklingsstörning** av Ove Mallander

1999:3 **"SOCIAL WORK" AND MISSIONARY WORK AS PART OF THE POWER GAME** av Hans-Jorgen Wallin Weihe

1999:4 **"I SOCIALT UNDERLÄGE" - En explorativ studie av arbetslösa socialbidragssökande** av Leif R. Jönsson och Bengt Starrin

1999:5 **DEN FRÄMRE PARENTESEN OCH SOCIALBIDRAGET** av Tapio Salonen

2000:1 **BERÄTTELSER OM MISSBRUK OCH VÅRD. Om missbrukande kvinnor i fyra olika behandlingsprogram** av Mats Hilte och Leili Laanemets

2000:2 **Hoppar MAN av? – En studie av män som avbrutit socionomutbildningen i Lund** av Karin Kullberg

Exemplar kan rekvireras från Socialhögskolans expedition, adress Socialhögskolan, Box 23, 221 00 LUND. E-post Gertie.Grondahl@soch.lu.se

Lunds universitet
Socialhögskolan

Box 23
221 00 Lund
046-222 00 00